

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI**

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ VE ARMINIUS VAMBERY

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kadem TÜRKMEN

TEMMUZ – 2020

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI**

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ VE ARMİNİUS VAMBERY

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kadem TÜRKMEN

ORCID: 0000-0001-9586-559X

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Atila DOĞAN

TEMMUZ – 2020

TRABZON

ONAY

Kadem TÜRKMEN tarafından hazırlanan “Türk Milliyetçiliği ve Arminius Vambery” adlı bu Çalışma 17.08.2020 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği / oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı'nda **yüksek lisans tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Unvanı – Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Prof. Dr. Hüseyin BAL	Başkan	☐	☐	
Prof. Dr. Atila DOĞAN	Üye	☐	☐	
Doç. Dr. Nihat YILMAZ	Üye	☐	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Yusuf SÜRMEŒ
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu ayrıca KTÜ – Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu Çalışmada yararlanılan kaynakların tümüne eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Kadem TÜRKMEN
22.07.2020

ÖNSÖZ

Milliyetçilik genellikle kültürel bir zeminden yükselerek siyasi bir amaca yönelmiştir. Bu bağlamda Osmanlı'da Tanzimat Dönemi ve akabindeki ilmi, tarihi ve dilsel çalışmalar siyasi bir Türkçülüğün altyapısını hazırlamıştı. Arminius Vambery ise gerek görüşleriyle gerekse Türk tarihi ve dili ile ilgili çalışmalarıyla bu sürecin en büyük destekçilerinden olmuştur. Dolayısıyla "Türk Milliyetçiliği ve Arminius Vambery" adlı bu çalışmada Vambery'nin Türk milliyetçiliğine etkileri ve katkıları ele alınmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın yürütülmesi sürecinde her türlü yardımı ve bilgiyi esirgemeyen, yol gösteren ve aynı zamanda danışmanım olan değerli hocam Prof. Dr. Atila DOĞAN'a, engin görüşlerini paylaşarak çalışmama yaptığı katkılarından ötürü Prof. Dr. Hüseyin SADOĞLU'na teşekkürlerimi sunarım.

Temmuz, 2020

Kadem TÜRKMEN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	IV
İÇİNDEKİLER	V
ÖZET	VII
ABSTRACT	VIII
KISALTMALAR LİSTESİ	IX
GİRİŞ	1-3

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE	4-21
1.1. Millet ve Milliyetçilik Kavramlarının Analizi	4
1.1.1. Millet	4
1.1.2. Milliyetçilik	8
1.2. Milliyetçiliğin Doğuşu ve Gelişimi	14
1.3. Milliyetçilik Teorileri	18
1.3.1. İlkçi Kuram	19
1.3.2. Modernist Kuram	19
1.3.3. Etno-Sembolcü Kuram	21

İKİNCİ BÖLÜM

2. TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ	22-43
2.1. Osmanlı Millet Sistemi ve İlk Milliyetçi Hareketler	22
2.2. Tanzimat Dönemi Milliyetçilik Anlayışı	24
2.3. II. Abdülhamid Dönemi ve Kültürel Türkçülük	27
2.4. İttihat ve Terakki Dönemi ve Türkçülüğün Teşkilatlanması	33

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ARMİNİUS VAMBERY VE TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ	44-74
3.1. Vambery'nin Hayatı	44
3.2. Vambery'nin Yetiştirdiği Ortam	48

3.3. Vambery'nin Milliyetçilik Anlayışı	55
3.4. Vambery ve Türk Milliyetçiliği.....	58
3.4.1. Türk Milliyetçiliğine Bakışı.....	58
3.4.2. Jön Türkler ve Diğer Türkçülerle İlişkileri.....	62
3.4.3. Türk Milliyetçiliğine Katkıları.....	68
SONUÇ	75
YARARLANILAN KAYNAKLAR	79
ÖZGEÇMİŞ	85

ÖZET

Modern bir kavram olan milliyetçilik, uluslararası arenaya çıktıktan sonra dünya çapında devletlerin yapılarında ve sınırlarında önemli değişikliklere neden olmuştur. İlk olarak Osmanlı gibi çok uluslu imparatorlukları etkileyen milliyetçilik, azınlıklara bağımsızlık sunarken devletin çekirdeğini oluşturan sınıfları da milliyetçi olmaya davet etmişti. Avrupa'dan yayılan milliyetçi dalgaları kırmak amacıyla ortaya atılan Osmanlıcılık ve İslamcılık başarısız olduğu gibi sürecin Osmanlı aleyhine işlemesine neden olmuştur. Gayrimüslim kesim arasında başlayan milliyetçilik hareketleri Türk olmayan Müslümanlar arasında devam etmiştir. Bu şartlar altında Türkçülük daha da ön plana çıkmıştır. Fakat Türkler milli bilinçten yoksundular. Bu düşüncenin Türkler arasında benimsenmesi için birtakım dilsel ve tarihi çalışmalar başlatılmıştır. Kültürel Türkçülük olarak adlandırılan bu süreç Türkoloji'den özellikle de Arminius Vambéry'nin Türk dünyasına yönelik çalışmalarından büyük destek bulmuştur. Diğer taraftan Vambéry'nin bizzat kendisi de Türk milliyetçiliğini yakından takip etmiş, Pantürkçülüğün Türkçüler arasında yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Dolayısıyla Vambéry hem kültürel hem de siyasi olarak Türkçülüğü destekleyen, Türk dünyasında saygın bir yer edinmiş Türkologlardan biri olmuştur. Bu çalışmada Türk milliyetçiliğinin gelişim evresinde Vambéry'nin kültürel ve siyasi bir Türkçülüğe yönelik etkileri ve katkıları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Millet, Türk milliyetçiliği, Türkçülük, Arminius Vambéry

ABSTRACT

After nationalism which was a modern concept emerged in the international arena, caused very important changes the structures and borders of the states in the worldwide. Nationalism firstly influenced the multinational empires like Ottoman Empire and had forced the groups that created the core of the state to become nationalist while encouraging independences of the minorities. The Ottomanism and Islamism aimed to block the nationalist waves coming from Europe. Eventually, not only these ideologies failed but also had perverse effects on the Ottoman Empire. Nationalist movements that broke out among the non-Muslim groups continued among the non-Turkish Muslims. Thereby, the Turkism became more important under this conditions. However, Turks were deprived of national consciousness. Some historical and linguistic activities were initiated to be adopted the Turkism thoughts between Turks. This progress was called as “Cultural Turkism” significantly took advantage from Turcology, especially Arminius Vambery’s Turkish studies. On the other hand, Vambery observed the Turkish nationalism closely and played very important role in spread of the Pan-Turkist thoughts between the Turkish intellectuals. In the Turkish world, Vambery became one of the most respectable Turcologist who advocated the Turkism in terms of culturel and political. In this study, Vambery’s impacts and contributions on the cultural and political Turkism in the stage of improvement of Turkish nationalism has been examined in the light of his studies and close relations with Turkish intellectuals.

Keywords: Nationalism, Nation, Turkish Nationalism, Turkism, Arminius Vambery

KISALTMALAR LİSTESİ

- İTC : İttihat ve Terakki Cemiyeti
İTF : İttihat ve Terakki Fırkası
TDK : Türk Dil Kurumu
TYC : Türk Yurdu Cemiyeti

GİRİŞ

Basit bir ifadeyle, “vatanına bağlı olma” veya “milletini sevme” gibi anlamlara gelebilen milliyetçilik kavramı, bu sadeliğinin ötesinde zaman zaman bir ideoloji, hareket, resmi bir politika veya sosyolojik ve kültürel bir olgu gibi değişik kavramlarla birlikte ele alınmaya çalışılmıştır. Milliyetçiliğin her ne kadar nerede, ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı ile ilgili bir uzlaşma olmasa da genel olarak Fransız Devrimi veya biraz daha zorlandığında XVIII. yüzyılın başları işaret edilmiştir. Aynı zamanda bu yüzyıl klasik yöneten yönetilen ilişkisinden yönetilenlerin de yönetme isteğinin olduğu, yani milletin siyasi arenadaki konumunun arttığı bir sürece şahitlik etmiştir. Genellikle milliyetçiliği modernist bir bakışla ele alanlar milletin milliyetçiliğin bir ürünü olduğu varsayımından hareketle ekonomik, yönetsel ve kültürel alandaki değişimlerin ve dönüşümlerin milli bilincin ortaya çıkmasında önemli rol oynadığını savunmuşlardır. Nitekim, Latincenin önemini kaybetmesiyle yerli dillerin önem kazanması ve yaygınlaşması ve devletin ortak bir dil oluşturma çabaları, sanayileşmesinin getirdiği karmaşık iş ağlarına sahip ekonomik yapıların insanları ortak bir kültür altında yaşamaya cezbetmesi ve eğitim alanında yaşanan gelişmeler aynı amaca hizmet eden ve aynı kaderi paylaşan insan topluluğu algısını pekiştirmiştir.

Şüphesiz XIX. yüzyılın “milliyetçilik çağı” olarak adlandırılmasının altında yatan sebeplerin başında milliyetçiliğin çok uluslu imparatorluklara yönelmesi ve azınlıklarda bağımsız olma bilincini uyandırması yatmaktadır. Milliyetçiliğin ilk dalgası olarak nitelendirilebilecek bu dönem genellikle azınlıklara liberal bir anlayış kazandırırken çok uluslu imparatorluklara da resmi milliyetçilik politikalarıyla azınlıkların bağımsızlıklarını kırarak bir yol sunmuştur. Ancak yine de azınlıkların kendilerinin ayrı bir millet olduğu düşüncesine yönelik tarihi, etnik ve dilsel çalışmalarından dolayı bu süreç azınlıklar lehine işlemiştir. Nitekim Osmanlı da böyle bir sürecin uzantısı olarak XIX. yüzyılda bu ve bunun gibi birtakım problemlerle baş etmek zorunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti tarih boyunca birçok farklı milleti bünyesinde barındırmıştır. Osmanlı'nın azınlık kesime göstermiş olduğu hoşgörülü politika anlayışı devletin birliğinin sağlanması ve bu kadar uzun yaşamasının arkasındaki önemli nedenlerden birini teşkil etmiştir. XVIII. yüzyıl ile birlikte Batı'daki ekonomik, kültürel ve siyasi değişimler Osmanlı'yı doğrudan ve dolaylı olarak etkilemiş, bu gelişmeler bir taraftan Osmanlı'nın içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtulmanın bir yolu olarak görülürken diğer taraftan da Batı'nın Osmanlı'nın iç meselelerinde aktif olarak konumlanmasına, devletin ekonomik ve siyasi bağımsızlığının kısıtlanmasına yol açmıştır. Fransız Devrimi'yle gelen milliyetçilik dalgaları azınlıklarda bağımsızlık bilinci uyandırırken çeşitli fikir akımlarıyla bu dalgalar engellenmek istenmişti. Batı'nın baskılarıyla Osmanlı'nın azınlık kesiminin

lehine yönelik uyguladığı reformlar, Osmanlılık politikasının getirdiği, Gökalp (2010:12)'in deyimiyle, “Türklük yok, Osmanlılık var!” anlayışı ve Avrupa'nın Türklüğe yüklemiş olduğu olumsuz anlamlar ilk başlarda Türklüğün sivrilmesine imkan vermemiştir. Ancak azınlıkların bağımsızlıklarının önlenemez olması, Osmanlı'nın kötü gidişatı ve Türklerin azınlıklar karşısında dezavantajlı konuma gelmeleri Türkçülük akımının gerekliliğini ortaya koymuştu.

Osmanlı'da Türkçülüğe yönelik ilk adımlar tarihi, dilsel ve ilmi çalışmalar gibi kültürel bir zeminden yükselmiştir. Daha çok Tanzimat'la başlayan bu akım ilk başlarda siyasi bir içeriğe sahip olmasa da Pantürkçülük yolunda daha deneyimli olan Rusya Türklerinin etkisiyle ayrı bir millet olma yolunda teşvik edilmiştir. Rusya'nın asimile edici politikalarına karşı direnen Rusya Türkleri bağımsızlıklarına yönelik hem Avrupa ile ticari ilişkilerinden bir burjuvazi sınıfı ortaya çıkarabilmiş hem Avrupa'daki Türkoloji çalışmalarını takip etmiş hem de güçlü bir Türk milleti için Pantürkçü zihniyetin yayılması için çabalamışlardır. Rusya Türklerinin bu çabaları ve Osmanlı aydınlarıyla ilişkileri Osmanlı'da siyasi Türkçülüğe yönelik teşkilatlanmalara ve hareketlenmelere ivme kazandırmıştır.

Pantürkçülük ideolojisinin adı her ne kadar Osmanlı'da Rusya Türkleriyle anılsa da aslında bu alanda öncü katkıyı Macarların yaptığını söylemek mümkündür. Özellikle 1800'lerden sonra Avrupa'da ortaya çıkan Panslavizm ve Pangermanizm ideolojilerinin yayılcı etkisini kırmak ve güçlü bir Macar milleti oluşturmak isteyen Macarlar, “Turan” kavramını kurtarıcı bir yol olarak görmüş, Macaristan Türkoloji çalışmalarının merkezi haline gelmişti (Önen, 2008: 406). Yahudi asıllı bir Macar Türkolog olan Arminius Vambéry (1832-1913) de etnografik anlamda Turanın en büyük savunucusu olarak Macar milletinin Türk topluluklarla ilişkisini araştırmış, Türkoloji çalışmalarıyla Avrupa merkezli bir Pantürkçü ideolojinin yayılmasına ön ayak olmuştur.

1850'lerde Osmanlı'ya gelen Vambéry, burada üst düzey paşalarla yakın ilişkiler kurmuş ve dünya çapında asıl şöhretini Macarların menşeyini bulmak için sahte derviş kılığında iki yıl sürecek olan Orta Asya seyahatini gerçekleştirdikten sonra kazanmıştır. II. Abdülhamid ile yakınlığıyla bilinen Vambéry, Türk dünyası ile ilgili önemli dilsel ve tarihsel çalışmalarıyla uluslararası bir Türkolojinin doğmasında büyük bir rol üstlenmiştir.

Vambéry, Osmanlı'da kültürel Türkçülüğün temellerinin atıldığı Tanzimat Dönemi ve Türkçülüğün daha sistemli bir hal almasına kadarki olan süreçte Türk milliyetçiliği ile yakından ilgilenmiş, Türkçülüğün merkezde olduğu bir yapıyı savunmuştur. Bu bağlamda Vambéry bir taraftan Türkoloji çalışmalarıyla kültürel Türkçülüğe farklı bir boyut kazandırırken diğer taraftan gerek Rusya Türkleri gerekse Jön Türkler ve diğer Türkçüler üzerinde siyasi Türkçülüğe yönelik bir düşüncenin filizlenmesine de katkı sağlamıştır.

Bu çalışmanın amacı, milliyetçilikle ilgili genel bir perspektif sunarak Osmanlı'da Türk milliyetçiliğinin gelişim aşamasında, Vambery'nin Türk milliyetçiliğine etkilerini ve katkılarını ele almaya çalışmaktır. Çalışmanın kapsamı ise Vambery'nin özellikle Tanzimat Dönemi ve ölümünün, yani 1913 yılının, sonuna kadarki faaliyetleri göz önünde bulundurularak belirlenmiştir. Bu sayede Türk milliyetçiliği ve Vambery arasındaki bağlantının da daha net ifade edilebileceği düşünülmüştür. Vambery'nin farklı dillerdeki ustalığı ve geniş yelpazesi dikkate alındığında ülkemizde Vambery ile ilgili araştırma yapan yeteri kadar bir yazar kitlesinin olmaması, kaynaklarının çoğunun hala orijinal dillerde ve ulaşılabilir olmaması şüphesiz çalışmanın gidişatını etkilemiştir. Diğer taraftan Vambery'nin Türk dünyası ile ilgili tespitlerinin günümüzde de güncelliğini korumasından dolayı bu alanda araştırma yapanlar için önemli bilgiler içerdiği açıktır. Dolayısıyla bu çalışma ile ülkemizde yeterince tanınmayan veya "Siyonist ajan", "İngiliz ajanı" gibi bazı olumsuz nitelendirmelerle tanınan Vambery hakkında bir merak uyandırılmış olacaktır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde millet ve milliyetçilik kavramlarından yola çıkılarak milliyetçiliğin tarihsel gelişimi ve milliyetçilik teorileri hakkında bilgi verilmiştir. Bu sayede Türk milliyetçiliğinin teorik altyapısı ve milliyetçiliğe giden süreç daha da anlamlandırılmıştır. İkinci bölümde ise, Osmanlı'da milliyetçi ayaklanmalarının getirdiği sürece dikkat çekilmiş ve bu süreçle birlikte kültürel anlamda filizlenmeye başlayan Türk milliyetçiliğinin nasıl teşkilatlı bir yapıya büründüğü kronolojik olarak açıklanmaya çalışılmıştır. Son bölümde ise, Vambery'nin hayatına eserlerine ve yetiştiği ortama yer verilerek Türk milliyetçiliğine etkilerinin ne olduğu sorusuna cevap aranmıştır. Bu bağlamda, Vambery'nin kültürel Türkçülüğe yönelik katkıları ele alınmış, Jön Türklerle ve diğer Türkçülerle olan ilişkileri gerek yazışma gerekse sohbet örneklerinden yola çıkılarak desteklenmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Millet ve Milliyetçilik Kavramlarının Analizi

1.1.1. Millet

Arapça'da *imla* kökünden gelen *millet* kavramı, “iştirilen bir şeye ve okunan bir şeye dayanması veya dikte edilmesi ve yazılması” gibi anlamlar içermekle birlikte “din” ile aynı anlama gelecek şekilde de kullanıldığı görülür. Ayrıca Osmanlı millet sisteminde belirli dinlere mensup kişiler ve dinin takipçileri için de kullanılan bir kavram olmuştur. Zamanla Batı'da ortaya çıkan *nation* kavramının karşılığı olarak kullanılmış ve daha çok siyasi ve sosyal bir temelden yükselmiştir (Şentürk, 2005: 64-66). Bir tanım yapılacak olursa millet, “çoğunlukla aynı topraklar üzerinde yaşayan, aralarında dil, tarih, duygu, ülkü, gelenek ve görenek birliği olan insan topluluğu, ulus” şeklinde tanımlanabilir (Türk Dil Kurumu [TDK], 1998: 1683). Görüleceği üzere TDK millet kavramına alternatif olarak *ulus* terimini de tercih etmiştir.

Batı'daki kullanımıyla “nation” kelimesi Latince *doğma* anlamına gelen *nasci* kökünden türetilmiştir. Her ne kadar XVII. yüzyıldan sonra günümüzdeki kullanımını andırsa da asıl anlamını Fransız Devrimi'nden sonra kazanmıştır. Fransız Devrimi'nden önceki dönemlerde “millet” kavramı daha çok değer verilmeyen topluluklar için *sürü*; değersiz şey veya çöp anlamına gelen *scum* gibi olumsuz bir muhtevaya sahip olmuştur. Devrimden sonraki değerini kazanmasında özellikle aristokrasinin karşısında olan burjuvazi sınıfının kendi çıkarlarını meşrulaştırmak için millet söyleminden yararlanmasının önemi büyüktür (Belge, 2014: 13-14).

Milletle ilgili çalışmalara bakıldığında millet mefhumunun ne olduğu veya ne olmadığı konusunda bir fikir birliği yoktur. Şüphesiz her milletin eşsiz ve biricik olması ve kendi tarihsel, sosyal ve siyasi hatta ekonomik arka planında farklılıkların bulunması genel geçer bir millet tanımlamasını zorlaştırmaktadır. Nitekim Boztemur (2006: 163)'e göre millet, dil, din, tarih ve kültür gibi birtakım ortak değerlere sahip topluluk olarak tanımlanabilir ve millet bu değerlerden hangisini veya hangilerini milli bilinç oluşturacak şekilde benimserse millet tanımı da ona göre değişebilir.

Renan, 1882 yılında Sorbonne'de verdiği bir konferanstaki “Millet Nedir?” adlı sunumunda milletin ne olduğunu ırk, dil, din, menfaat birliği ve coğrafi olarak mukayese etmeye çalışmıştır.

Nihayetinde milletin oluşumu için bu kavramların yeterli olmadığını, milletin maddiyattan ziyade maneviyata dayalı olduğunu belirtir. Renan'a göre millet, "Bir ruhtur, manevi bir varlıktır. Bu ruhu, manevi varlığı, hakikatte bir olan iki şey teşkil eder. Biri mazide, öteki haldedir." Birincisi ortak bir geçmiş bilincine sahip olmayı, ikincisi ise insanların geçmişin mazisiyle birlikte yaşama arzusunun, iradesinin sürekliliğini ifade eder (Renan, 1940: 108-120).

Gellner ise Renan'ın iradeye dayalı millet anlayışını eleştirerek zımni olsun olmasının iradenin milletin yanında başka örgüt, çete, parti gibi hatta eski dönemlere ait birçok topluluğun ve cemiyetin temelini teşkil ettiğini vurgular. Yine kültürlerin belirsizliğinden ortak kültürel geçmişe dayalı bir millet tasavvurunun da eksik bir tanımlama olacağını ifade eder. Milliyetçilik döneminde genel koşulların tüm kesime yayılması, iş bölümü ve eğitim sisteminin yaygınlaşması ve devletin bu alanda öncü rol oynaması ortak iradeye dayalı belli bir "üst kültür" oluşturmuştur. Gellner'e göre, millet bu şartlar altında "aynı anda hem irade hem de kültürle ve gerçekten her ikisinin siyasal birimlerle birleşmesi olarak tanımlanabilir." Dolayısıyla Gellner, milletleri yaratanın milliyetçilik olduğunu ifade eder (Gellner, 1992: 103-105).

Weber'e göre millet, nesnellikten ziyade manevi bir temele dayanır. Ayrıca millet her ne kadar benzerliklere vurgu yapsa da ırksal veya ortak bir dilde buluşan topluluk olmadığı gibi bir devlete mensup insan topluluğu da değildir. Millet, öncelikle ötekine karşı oluşan birlik ve beraberlik duygusunu ve bu duyguyu ötekine karşı kullanmayı gerektirecek eylemi baz alır. Ancak bu duygunun ve eylemin milletin ilişkisini veya hangi şartlar altında eyleme dönüşebileceğini kestirmek zordur. Eğer millet nesnellik barındıran bir kavram olarak ifade edilseydi şüphesiz siyasi bağlamdan bağımsız ele alınamazdı. Bu açıdan millet, "kendini bağımsız bir devlet biçiminde ifade edebilen bir duygu birliği" olarak tanımlanabilir. Bu şekliyle de her milletin bir devlete dönüşme emeli vardır (Weber, 2004: 256-263).

Hobsbawm ise ne nesnel ne de öznel anlamda bir millet tanımının yapılamayacağını ifade eder. Gellner'in savunduğu gibi milletin ancak milliyetçilikle ele alınabileceği, milletin doğasında bir yapaylığın, "icadın" olduğu düşüncesini takip eder. Dolayısıyla millet, modern devlet ve milli devletle ele alındığında toplumsal bir işlev kazanır. Doğru olan ise devletlerin ve milliyetçiliğin milletleri oluşturmasıdır (Hobsbawm, 1993: 23-24). Hobsbawm'a göre icat edilmiş gelenekler genellikle üçe ayrılır: Birlik ve beraberliği sağlayan ve belli bir gruba mensubiyeti aşıl原因arak sembolleştiren gelenekler, yeni kurumları ve statüleri yaratan gelenekler ve toplumsallaşma süreci için gerekli olan gelenekler. Birincisi daha yaygındır ve diğerleri nispeten kendiliğinden buna sonradan eklenir. Millet de birinci grup gelenek olarak sembollerle kurgulanmış olduğundan elit kesimin çıkarları doğrultusunda yönlendirilebilen toplumsal mühendisliğin bir ürünü olduğu söylenebilir (Hobsbawm ve Ranger, 2006: 12-17).

Milleti “hayal edilmiş bir siyasi topluluk” olarak ifade eden Anderson, milletin üyeleri geçmişten, bugünden ve “gelecekteki kendilerinden” ilham aldığından milletin fertleri arasında hayali bir bağ oluştuğunu ifade eder. Millet, başka milletlerin varlığından haberdar olduğundan “sınırlı”; Aydınlanma Düşüncesi’nin getirdiği laik zemine oturduğundan “egemen”; topluluk içindeki adaletsizliklere ve birçok probleme rağmen kardeşlik algısına dayandığından “cemaat” olarak hayal edilir. Anderson, Gellner ve Hobsbawm’da olduğu gibi milliyetçiliğin milleti oluşturduğu düşünce ekseninden gider. Ancak Anderson, Gellner’in icat edilmişlik düşüncesini uydurmayla ve sahtekârlıkla itham eder (Anderson, 1995: 20-22).

Anderson’a göre, Avrupa’da Latincenin diğer dillere çevrilerek mutlak ulaşılamaz kutsallığının yıkılması sonucu yerli dillerin önem kazanması milletin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Dine olan güvenin sarsılması sonucu oluşan boşluk kapitalist yayıncılığının daha fazla kâr etmek için halkı dahil eden geniş bir kitleye yönelmesi için bir fırsat oluşturmuştur. Kapitalist yayıncılık sayesinde birbiriyle anlaşmakta zorluk çeken halk için ortak bir yayın dili oluşturulmuş ve zamanla iktidar dili haline getirilerek millet tasavvurlarında bu dile kutsallık atfedilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu kutsallığın ise aynı şeyleri düşünmeye ve aynı şeyleri hissetmeye sevk eden milletin fertleri arasında hayali bir bağ oluşturduğu söylenilebilir (Anderson, 1995: 52-55).

İlkçilerin milleti, insanlık tarihi ile bir tuttuğu anlayışı bir kenara bırakılırsa yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere milletin modern bir dönemin ürünü olduğu hususunda genel bir kanı vardır. Bu görüşü destekleyen modernist camianın arasındaki çeşitli ihtilaflara rağmen milletin kökeni en fazla XVII. yüzyıla belki XVI. yüzyıla kadar geriye götürülebilir. Ancak milletten kasıt devletin siyasi bir öznesi ve milletin siyasi arenadaki konumunun değerlendirilmesi anlaşılıyorsa o zaman 1789 tarihli Fransız Devrimi’nin baz alınması gerektiği söylenebilir. Nitekim, Ateş (2007: 189)’in de belirtildiği gibi Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirisi’nin 3. maddesi “Her egemenliğin özü, ilk olarak, millettir. Hiçbir heyet, hiçbir fert açıkça milletten gelmeyen herhangi bir otoriteyi kullanamaz.” şeklindedir.

Genellikle millet teorileri toprak esasına dayanan Fransız milliyetçiliği ve kan esasını baz alan Alman milliyetçiliği ekseninde, temelde birbirleriyle zıt bir içerik taşıyan iki görüş etrafında şekillenmiştir. Her iki görüşün de eksiklikleri olduğu ifade edilebilir. Fransız milliyetçiliği milletin fertlerinin ırksal özelliklerinden ziyade aynı etnik kökene dayansın dayanmasını “vatandaşlık” bağının bulunmasını yeterli koşul olarak görür. Ancak bu tür milliyetçilikte fertler arasındaki milli bilincin ne kadar önemli olduğu veya ortak kültür, dil ve geçmişin ne anlam ifade ettiği sorusunun cevabı biraz sorunludur. Diğer bir ifadeyle herhangi bir durumda devletin bertaraf olması sonucu mevcut vatandaşlık bağı anlayışının tekrardan bu fertler arasında birleştirici bir etkisinin olup olmayacağı muğlaktır. Diğer taraftan ırksal özellikleri ve anadildeki birliği esas alan Alman milliyetçiliğinin bazı yönlerden özellikle de geçmişten gelen saf bir topluluk tahayyülünün

zorluğundan ırksal anlamda bir birliği ne kadar pekiştireceği veya gelişen antropoloji ilmiyle milletin fertlerinin bazılarının farklı ırki temele dayandığının anlaşılması sonucu vereceği cevabın niteliği belirsizdir. Ayrıca anadile yapılan vurgu günümüzdeki birden fazla resmi dile sahip olan milletleri açıklamakta zorlanmaktadır (Dayı, 2014: 13-14).

Avrupa'dan gelen milliyetçi söylem şüphesiz çok uluslu bir yapıda olan Osmanlı'yı da etkilemiştir. Devletin bekası için bu süreç çeşitli fikir akımlarıyla minimum hasarla atlatılmaya çalışılmıştır. Bu anlamda milletin tanımı Türk milliyetçiliğinin önemli fikir adamlarının da zihnini meşgul etmiş ve içeriği de çeşitli akımlar doğrultusunda revizyona uğramıştır. Öncelikle Türk milliyetçiliği ile daha ayrıntılı bilgilere ikinci bölümde yer verileceğinden burada sadece Türk milliyetçiliğinin iki önemli ismi olan Gökalp ve Akçura'nın millet tanımına genel olarak değinilecektir. Dolayısıyla bu çerçevenin Batılı millet tasavvuruyla arasındaki ilişkiyi açıklamada önemli olduğu düşünülmektedir.

Gökalp, Renan'ın yaptığı millet sentezi anlayışına benzer bir şekilde milletin ne olmadığından yola çıkarak ne olabileceğini ifade etmeye çalışmıştır. Gökalp'e göre millet, ırksal, etnik, coğrafi, siyasi veya iradi bir topluluk değildir. Millet, dilde, dinde, ahlakta ve sanatta birlik olmayı ifade eden, "aynı terbiyeyi almış fertlerden oluşmuş bir gruptur, sınıftır." (Gökalp, 2017: 51-58). Gökalp büyük ölçüde sosyolojiden etkilenmiştir ve tanımından da anlaşılacağı üzere subjektif anlamda bir millet anlayışını benimsemiştir. Dolayısıyla Gökalp'in düşüncesinden hareketle aynı etnik kökenden olsa bile bir fert o toplumun kültürünü içselleştirmede milletin bir üyesi olamazken yabancı uyruklu bir fert "ben, bu milletin mensubuyum" diyerek ve fiiliyatta da bunun için çabaladığında o milletin bir üyesi olabilmektedir.

Akçura milleti, "soy ve dilin birliği sebebiyle, toplumsal düzeninde de birlik oluşturmuş bir insan topluluğudur." şeklinde tanımlamıştır (Akçura, 1978: 35). Ayrıca Üç Tarz-ı Siyaset adlı makalesinde "ırk üzerine müstenit bir Türk siyasi milliyeti" gerekliliğine değinmiştir. Dönemin fikir akımları olan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülükten en az birbirinin seçilmesi zorunluluğunu belirtirken bir ferdin aynı anda üç topluluğun çıkarı için hizmet edemeyeceğini yani Osmanlıya mensup Müslüman bir Türk olamayacağına belirtir. Dilin tamamen yabancı etkilerden kurtarılmasını ve dilin kültürel işlevinden ziyade ırka dayalı Türkçülüğün siyasi söylemini güçlendirmesinin gerekliliğini vurgular. Bunun içinse Fransız edebiyatından ziyade daha güçlü olan Alman tarzı dilsel ve tarihi ilimler takip edilmelidir (Akçura, 2018: 120-128).

Yukarıda incelenen tanımlardan hareketle millet kavramının Türk milliyetçiliğinde de tartışmalı olduğu açıktır. Bazı ortak noktalara rağmen daha çok kültürü öne çıkaran Gökalp ile ırksal bir birliğe vurgu yapan Akçura'nın millet anlayışında temelde bir zıtlık olduğu söylenilebilir. Gökalp'in millet anlayışı ortak maziye, kültüre dayanan Fransız milliyetçiliğinden, Akçura'nınki ise

her ne kadar birçok yerde batılı millet teorilerinden farklı, objektif bir millet anlayışı benimsediğini vurgulasa da daha çok Alman milliyetçiliğinden izler taşıdığı ifade edilebilir.

Dayı, Türk milliyetçiliğindeki millet kavramının tanımına ilişkin problemlerin Türklerin göçebelikten yerleşik yaşama kadar olan farklı hayat tarzı anlayışından, dinin Avrupa'daki rolünün tersine Türk kimliğiyle tamamlayıcılık ilişkisi içinde olmasından ve Türk kavramının hiçbir zaman ırksal bir topluluğu temsil etmemesinden ötürü Batılı millet teorileriyle açıklanmaya çalışılmasından kaynaklandığını ifade eder (Dayı, 2014: 18).

Sonuç olarak, millet kavramı hem Avrupa'da hem de Türk dünyasında farklı olgulardan yola çıkılarak açıklanmaya çalışılmış, genel geçer bir millet tanımı yapılamamıştır. Millet, genellikle milliyetçilik bağlamında ele alınmış ve bu bağlantı da daha çok iki görüş etrafında birleşmiştir. Birincisi daha çok milletin tarih öncesi çağlardan beri var olduğunu savunan ilkçi görüşün millet anlayışını temsil eder ki devletin ve milliyetçiliğin oluşumu milletin vasıtasıyla oluşmuştur. İkincisi ise daha çok modernist bakış açısıyla devleti temel alarak milliyetçilikten yola çıkmış ve milleti açıklamaya çalışmıştır. İster birinci görüş ister ikincisi olsun nihai kertede milliyetçilik ve milletin birbirinden bağımsız olarak ele alınamayacağı açıktır.

1.1.2. Milliyetçilik

Sosyal bilimler alanında bir kavrama yüklenen anlamlar ne kadar fazla ise o kavramı tek bir şeye indirgeyerek açıklamak da hayli zor bir durum olmuştur. Milliyetçiliği de bu kavramlar arasında göstermek herhalde yanlış olmayacaktır. Milletin ne olduğu hususunda bir fikir birliği yokken millettten türetilen bir kavramın ne kadar sağlam zemine oturtulabileceği de ayrı bir konudur. Hatta milliyetçiliğin milletin izahından daha karmaşık ve çeşitlilik arz ettiği söylenebilir.

Milliyetçiliği tanımlamak zordur; çünkü Balibar'ın da belirttiği gibi, milliyetçilik ancak kendine yer bulacağı şovenizm, etnisite, milli bilinç, ötekileştirme gibi önemli veya önemsiz aynı suret altında farklılaştırılan kaynaklardan beslenir ve kendini yeni koşullara uyarlamada bir zorluk çekmez. Diğer taraftan, milliyetçilik ve millet arasındaki ilişkinin bir zorunluluk mu, yani milliyetçilik millet oluşumunun olmazsa olmaz koşulu mu olarak görülür yoksa milliyetçilik millete dönüşmede bir araç olarak mı kullanılır şeklindeki soruları cevapsız bırakır. Bir diğer önemli husus ise milliyetçilik ve ırkçılık arasındadır. Bu iki kavram arasındaki ilişkinin zıtlık mı veya birbirinin alternatifini olup olmadığı hususu da belirsizlik teşkil eder. Daha somut ifadeyle, Nazizm ve Faşizm bir milliyetçilik midir, yoksa ırkçılık mıdır? Balibar'a göre, zülüm eden, zorlayan, diğerini tamamen ortadan kaldırmayı amaçlayan kötü milliyetçilikler; birliği sağlayan, gurur kaynağı olan, diğer milletlere saygı duyan iyi milliyetçilikler her zaman var olmuştur, olacaklardır. Ancak bu ayrımı

yapabilmek, Balibar'ın ifadesiyle “yurdu için ölmekten, yurdu için öldürmeye geçişi ayırmak kadar zordur.” (Balibar, 2007: 75-76).

Connor'a göre ise milliyetçiliğin anlaşılmaz olmasının nedeni “terminalojik kaos”tur. Millet ve milliyetçilik kavramları zaman zaman farklı kavramlarla aynı anlama gelecek şekilde kullanılmıştır. Özellikle de bu karışıklık en fazla millet ve devlet kavramları arasında yaşanmaktadır. Birçok devletin üyesi olduğu uluslararası bir örgütün “Birleşmiş Milletler” olarak adlandırılması oluşan karışıklığın en somut örneğidir (Connor, 1994'ten aktaran: Özkırımlı, 1999: 65-66).

Milliyetçilik genel olarak milletin çıkarlarına hizmet etme, milletin farkında olma, vatanseverlik gibi anlamları içerdiği söylenebilir. Daha kapsamlı bir tanım yapılacak olursa Özcan'a göre milliyetçilik, “Belirli bir coğrafyada ortak ve/veya etnik kökene sahip toplulukların siyasi ve tarihi meşruiyetiyle yüceltilmesini hedefleyen siyasi, sosyal, kültürel, dini düşünce ve yaklaşımlarla ideolojik anlamda milli devletin güçlenmesini en önemli sayan bir anlayış”tır (Özcan, 2005: 84). Bu tanımdan hareketle milliyetçiliğin milletle ve devletle sıkı ve ayrılmaz bir ilişkisinin olduğu söylenebilir.

Milliyetçilik genellikle aşırı sağ ideolojiyle ilişkilendirilmiştir. Bilig'e göre böyle bir çıkarımın milliyetçiliği merkez dışına itme eğilimi vardır. Bunun sebebi ise merkezi devletlerdeki sol siyasetin milliyetçiliğinin sıradan, rutin bir şey olduğuna yönelik yarattığı algıdır. Bu nedenle aşırı sağ kesimin milliyetçiliği göze batarken sol kesimin milliyetçiliğinin doğal, olağan bir durummuş gibi karşılanır (Bilig, 2002: 15). Yine Eriksen'e göre, milliyetçilik ne sağ ne de sol kesimin ideolojisidir. Millete mensup bireylerin eşitliğini öne çıkarması yönünden sol; özellikle dikey dayanışma, yabancı kesimin ötekileştirilmesi hususunda sağ bir ideoloji olarak görülebilir (Eriksen, 2004: 163). Diğer taraftan Anderson ise milliyetçiliğin faşizm, liberalizmden ziyade akrabalık ve dinle birlikte ele alınması gerektiğini vurgular (Anderson, 1995: 20). Milliyetçiliğin ideoloji olarak sınırlarının çizilmesinin zor olduğu söylenebilir. Nitekim, modern çağda çok uluslu bir yapıda olan devletlerdeki ulusların bağımsızlık isteğinin bir çıktısı olarak milliyetçilik, genellikle demokratik, ilerici ve liberal bir olgu olarak görülürken XX. yüzyılın ilk yarısından sonra faşist bir özelliğe bürünmüştür veya birden fazla ideolojinin kombinasyonları şeklinde melez bir yapıya büründüğü de görülmüştür (Karakaş, 2012: 59-60).

Her ne kadar milliyetçiliğin ne olduğunu kavramak zor olsa da milliyetçiliğin büründüğü suretlerin birtakım düşünürlerin gözünden ele alınması hem konu bütünlüğünü sağlamada hem de genel geçer bir milliyetçilik tanımının neden yapılamayacağı sorusunun cevabını göstermek açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

Gellner'in milliyetçilik anlayışını takip eden Hobsbawm, Gellner'in tanımladığı gibi milliyetçiliği “esasen politik birim ile milli birimin uyumluluğunu öngören bir ilke” olarak tanımlar. Hobsbawm'a göre milliyetçilik bir taraftan kültürleri millete dönüştürürken diğer taraftan da mevcut kültürleri tamamen kaldırarak veya değiştirerek milleti icat eder. Dolayısıyla milletlere şekil veren milliyetçiliktir (Hobsbawm, 1993: 23-24). Hobsbawm milliyetçiliği özellikle “icat edilmiş gelenekler” ile halkı denetim altında tutmak ve siyasi elit kesimin çıkarları doğrultusunda kullanılabilecek toplumsal mühendisliğin bir sonucu olarak ele alır. Örneğin, İsrail ve Filistin milliyetçilikleri dini gelenekleri bir yana, yakın bir zamanda ortaya çıktıklarından okullarda öğretilen ulusal dil bile zaman zaman kurgulanmıştır (Hobsbawm, 2003: 17).

Eriksen ise gelenek ve gelenekçilik ayrımına dikkat çekerek, milliyetçiliğin gelenekçi bir ideoloji olduğunu ifade eder. Bu bakımdan milliyetçilik, milletin atalarından miras aldığı geleneklere kutsal bir anlam yükler ve somut bir hale dönüştürerek kendine uyarladığından geleneklerin yaratılması söz konusu değildir. Milliyetçilik insanlara ait değerleri birtakım sembollerle kendisiyle ilişkilendirir ve bu sembolleri insanlar içselleştirerek sahiplenir. Milliyetçilik bireyin yabancılaştığı akrabalık ilişkilerinin zayıfladığı dönemde ortaya çıkarak aile işlevi görmüştür. Diğer taraftan anavatan, milletin atası, ağabeyler gibi birtakım akrabalık kavramları milliyetçi söylemde de sık kullanılan kavramlardır. Bundan dolayı Eriksen milliyetçiliği “geniş tabanlı modern topluma uydurulmuş mecazi bir akrabalık” olarak ifade eder (Eriksen, 2004: 155-165).

Milliyetçiliği modern bir dönemin ürünü olduğu kadar eski geleneklere, düşüncelere ve kültürlerle bağlı olarak açıklamaya çalışan Smith'e göre milliyetçilik, “hâl-i hazırda ya da potansiyel olarak ‘millet’i kuracağı bazı mensuplarınca farz edilen bir halk adına özerklik, birlik ve kimlik edinmek ve bunu sürdürmek için oluşturulan ideolojik bir hareket”tir. Smith'e göre milliyetçilik hem toplumsal bir hareket hem de siyasi bir ideoloji olabileceği gibi milletlerin oluşumundaki tarihi etnik bağların açıklanmasında rol oynadığından “kültür biçimi” olarak da ele alınması gereken bir olgudur (Smith, 1994: 118-121).

Breuilly'e göre milliyetçilik, “iktidarı ele geçirmeye ya da kullanmaya çalışan ve bunu milliyetçi savlara dayanarak haklı gösteren siyasi hareketler”dir. Breuilly milliyetçiliği açıklamak için bir yöntem geliştirmiştir. Breuilly'e göre, milliyetçilik ilk olarak siyasi bir biçim olarak görülür. İkinci olarak ise milliyetçiliğin modernleşmeyle ilişkisini ele alarak özellikle modernleşmenin getirmiş olduğu işlevsel iş bölümü anlayışına odaklanılmalıdır. Üçüncü olarak ise bu dönüşümün siyasetle bağlantısı ortaya çıkarılmalıdır. Breuilly'e göre, işlevsel iş bölümünün yarattığı özel kesim ve kamu kesimi arasındaki net ayrım, devletin ve toplumun yani kişisel ve kamusal çıkarların birbiriyle nasıl uyumlu olacağı sorununu ortaya çıkarmıştır. Çünkü modern devletlerin liberal söylemi kamu ve özel kesim arasına bir çizgi çekmiştir ve bireysellik ön plana çıkmaya başlamıştır. Dolayısıyla devlet, toplumda tek güç olması için toplumun özellikle çeşitli mekanizmalarla siyasi

katılımını sağlayacak vatandaş algısını oluşturmak ve vatandaşlara kolektif bir kimlik oluşturmak için milliyetçiliğe başvurmuştur (Breuilly, 1985'ten aktaran: Özkırımlı, 1999: 123-127).

Kohn, milliyetçiliği ulus devlete karşı aşırı bireysel bağlılığın olduğu bir “ruh hali” olarak ifade eder. Fransız İhtilali öncesinde insanın bağlılığı ulus devletten ziyade şehir devletlerine, klana, hanedan devletlerine veya kiliseye olmuştur. Ulus devletten ziyade teorik olarak medeniyet temelinde etnik grupları ve çeşitli milliyetleri içeren ve ortak bir barışın hedeflendiği imparatorluklar ön plana çıkmıştır. Milliyetler genellikle diğerlerinden farklılaşan ortak ata, dil, toprak, din, gelenek görenek gibi bazı faktörlere sahip olmuştur. Ancak bu sayılanlar milletin içeriğini tam anlamıyla doldurmakta yetersiz kalmıştır. Kohn'a göre, bu faktörler çok önemli olsa da en önemlisi “ortak yaşama arzusu”dur. Dolayısıyla, milliyetçilik insanların büyük bir çoğunluğuna ilham verirken tüm insanlara ilham verme gayreti içinde olur. Bunun için ideal ve yasal olanın ulus devlet; ekonomik refahın ve kültürel enerjinin kaynağının ise millet olduğunu öne sürer (Kohn, 1965: 9-10).

Kohn milliyetçiliği, Batılı, isteğe bağlı milliyetçilik ve Doğulu organik milliyetçilik olarak iki gruba ayırır. Batılı milliyetçiliğin özellikle akılcılık, çoğulculuk ve iyimser bir yapının üzerine kurulu olduğu görülür ki Fransa, İngiltere ve Amerika'da bunun izlerini görmek mümkündür. Ancak bu milliyetçilik türünün de kendi içinde farklılık gösterdiği görülür. Anglosakson ülkeleri genellikle daha “bireyci” bir yapıya bürünürken Fransa daha “toplulukçu” bir yapıdadır. Diğer taraftan Doğulu milliyetçilik ise, genel olarak Batı'nın aksine güçlü bir orta sınıfın olmamasından, kültürel değerlerin önemli olmasından ve gücünü genellikle üst sınıflardan aldığından daha otoriter ve duygusal bir yapıda olmuştur. Bu tarz milliyetçiliğin daha çok Rusya ve Asya ülkelerinde görüldüğü söylenebilir (Kohn, 1967'den aktaran: Özkırımlı, 1999: 55).

Milliyetçiliği bir doktrin olmasının yanı sıra “bir düşünme, konuşma ve hareket biçimi” olarak ifade eden Calhoun, Gelner'in “siyasal birimle ulusal birimin çakışması” şeklindeki milliyetçilik tanımını eleştirerek milliyetçiliğin sadece siyasi olarak açıklanmasını dar bir görüş olarak görür. Çünkü milliyetçilik özünde kişinin tavır ve davranışlarını içerir. Milliyetçiliğin yerli mallara yönelme, kendi milletiyle gurur duyma hatta milleti için öldürmeye kadar varabilen bir kutsallığa ulaşması siyasal olmasından ziyade psikolojik ve sosyolojik bir içeriğe sahiptir. Calhoun, milliyetçiliğin modern bir kavram olduğunu kabul eder. Özellikle de modern dönemin teknolojik, ekonomik ve siyasi dönüşümleri milliyetçilik için uygun bir zemin hazırlamıştır. Ancak milliyetçiliğin bu kadar kısa sürede yayılmasının nedeni milliyetçilik düşüncesinin esasında önceden beri var olduğu düşüncesini bireylere empoze etmiş olmasıdır (Calhoun, 2012: 16-17).

Hayes ise milliyetçiliğin vatanseverliğin ve milliyet bilincinin bir birleşimi olarak tanımlanabileceğini ifade eder. Milletin kültürel temelleri, ortak bir dil ve tarihi geleneklerdir. Bunlar, eğitimle vatanseverliğin duygusal yönüyle ilişkilendirildiğinde milliyetçilik olarak ortaya

çıkır. Duygu bakımından milliyetçiliğin dereceleri vardır. Millete ve devlete olan bağlılık aileye, insanlığa veya kiliseye olan bağlılık tarafından belirlenmiş veya milliyetçilik diğerlerine karşı olan bağlılıkları yönlendiren bir kutsallığa da ulaşmış olabilir. Hayes'e göre, bu durum milli duygular dinsel duygularla kaynaştığında ve milliyetçiliğin kendisi bir din olduğunda veya dinin bir ikamesi olduğu durumlarda ortaya çıkar (Hayes, 1960: 2-10).

Anderson, milliyetçiliğin anlaşılır olması için faşizm, liberalizm gibi ideolojilerle değil akrabalık, din gibi kavramlarla ele alınması gerektiğini ifade eder. Milliyetçilikle ilgili araştırmasına milliyetçiliğin ne olduğundan ziyade milliyetçiliğin bu kadar yüceltilmesine ve milletin hayali olarak tasarlanmasına zemin hazırlayan kültürel, dini, idari ve zamansal dönüşümleri açıklayarak başlar. Anderson'a göre, özellikle XV. yüzyılın sonlarından itibaren coğrafi keşifler ve Latincenin kutsallığını kaybetmesiyle Avrupa'da dini bir çözülmenin yaşanması, meşruiyetinin kaynağını Tanrı'dan alan hanedanlıkların kutsallığının sorgulanmaya başlanması ve özellikle de kapitalist yayıncılıkla birlikte roman ve gazetenin gelişmesiyle zaman ayırımının olmadığı "mesihçi" anlayışın yerini "saat ve takvimle ölçülen zamansal rastlantı ve çakışmalar olan eşzamanlılık" anlayışının alması milli bilincin oluşumunda önemli rol oynamıştır (Anderson, 1995: 26-39).

Milliyetçiliği "siyasal birim ile milli birimin çakışmalarını öngören siyasal ilke" olarak gören Gellner, milliyetçi duygunun, bir devletin tüm kesimi temsil edememesinden, tek bir milletin birden fazla devlete mensup olmasından veya ahlaki olarak yönetici kesimin tamamen yabancı olmasından ya da bu yabancı kesimin milletle arasındaki manevi bağın yetersizliğinden doğan duruma karşı bir tepki olabileceğini ifade eder (Gellner, 1992: 19-21).

Gellner milletlerin ve milliyetçiliğin ortaya çıkışını tarım öncesi, tarım toplumu ve sanayi toplumu olarak üç aşamalı toplumsal evrelere ayırarak açıklamaya çalışır. Tarım öncesi toplumlarda genellikle avcı-toplayıcı bir kültürün olması, siyasi bir gücün ihtiyacını gerektirmediğinden milletin ve milliyetçiliğin bu dönemde ortaya çıkmasına imkan vermemiştir. Tarım toplumunda ise siyasi bir güç olmakla birlikte güç ve kültür toplumdaki insanların konumlarına göre belirlenirken bu konular arasındaki dikey hareketlilik ise yok denecek kadar azdır. Bir nevi kast sisteminin olduğu söylenebilir. Diğer taraftan bireylerin siyasi otorite ile ilişkileri sınırlı ve siyasal olmaktan ziyade ekonomik bir ihtiyaçtan ötürüdür. Yöneticilerden, askerlerden ve din adamlarından oluşan elit kesimle halk arasındaki kültür farklılığı çok derindir. Bundan dolayı türdeş bir kültürün yayılması için gerekli mekanizmaların eksikliği millet ve milliyetçilik için uygun bir ortam hazırlamamıştır. Sanayi toplumunda ise devletin mevcudiyeti gereklidir. Çünkü herkese belirli bir rol biçen geleneksel anlayış yerini ekonomik bir dönüşümün sonucu olarak karmaşık, statülerin ve rollerin değişkenliği üzerine kurulu yapıya bırakmıştır. Özellikle herkesin aynı dili konuşabildiği ve yazabildiği bu ortam eğitimle birlikte yaygın bir "üst kültür" oluşturmuş. Bu karmaşık yapıda olan üst kültürün korunmasında ve ayakta tutulmasında ise merkezi siyasi bir gücün yani devletin gerekliliği

mecburidir (Gellner, 1992: 25-35). Milliyetçilik çağını milletin uyanması ve kendi kaderinin belirleyicisi olduğu düşüncesinin yanında modern bir olgu olarak gören Gellner'e göre, özetle, toplumsal koşullar sadece belli bir kesime değil tüm halkı yönelik olduğunda ve devletin desteğiyle türdeş, homojen bir "üst kültür" ortaya çıktığında eğitim tarafından desteklenen, kültürel ortaklığın teşvik edildiği ve birliğin olduğu bir yapı meydana gelir. Milliyetçilik de bunun bir yansımasıdır (Gellner, 1992: 104).

Bilig, milliyetçiliği özellikle ulus devlet inşasını tamamlamış yerleşik devletlerin bir sorunu olmasından ziyade bu devletler tarafından merkez dışı güçlere, faşistlere, gerillalara veya ayrılıkçılara ait bir sorunmuş gibi görülmesini eleştirir. Bilig'e göre milliyetçilik yerleşik devletlerde sadece kriz dönemlerinde görülen ve kriz geçtikten sonra kaybolan veya küreselleşmeyle örtbas olmuş, tarihi geçmiş bir şey değildir. Bu milletlerde milletlerin yeniden üretilmelerini sağlayan koşullar rutinleştiğinden, alışkanlık haline getirildiğinden doğal hayatın bir parçası olarak görülürler ve fark edilmezler. Bilig milliyetçiliğin farkında olmadan gündelik hayatta yeniden üretildiğini ifade etmek için "banal milliyetçilik" kavramını kullanmıştır. Bilig'in ifadesiyle "Banal milliyetçiliğin mecazi imgesi, bilinçli olarak ateşli bir tutkuyla sallanan bayrak değil kamu binasının önünde fark edilmeden sallanan bayraktır." (Bilig, 2002: 15-18).

Wallerstein, devletlerarası siyasette devletin egemen olarak ortaya çıktıktan sonra milletin yaratılmasını zorunlu olarak görür. Bunun sebebi ise devletin kendi bekası için dışarıdan gelebilecek tehlikelere ve içerdeki ayrılıkçı hareketlere karşı milletin bütünleştirici gücünü kullanmak istemesidir. İçerideki güçlü milli duygular bu tehlikelere karşı gelebilir. Devletin bu tarz duyguları yönlendirmesinde kendi içinde bizzat hükümetlerin ve alt grupların; devletin dışındaki gruplara karşı devletin meşru gücünü kullanan her grubun çıkarları olduğu söylenebilir. Milliyetçilik oluşan bu uyumluluğun dışa vurulması, destekleyicisi ve ürünüdür. Ayrıca milliyetçiliğin belli bir güce ulaşmasındaki diğer etken bir devletin devletler arasındaki rekabette mevcut konumunu korumasının zorunluluğu başka bir ifadeyle oyun dışı kalmama çabasıdır (Wallerstein, 2007: 131-133).

Milliyetçilik, Marksizmle de ele alınmış, açıklanmaya çalışılmıştır. Marksistler, millete olan aşırı bağlılıktan sınıfsal farklılıklar üzerine kurulu güçlü bir Marksist milliyetçilik kuramı ortaya koyamamıştır (Özkırımlı, 1999: 40). Calhoun'a göre Marx ve Engels, "tüm dünyanın işçileri" kimliklerini diğer bütün kimliklerinden üstün olacağı konusunda yanılmıştır. Milliyetçiliği hafife almışlar, ulusların önemini göz ardı etmişlerdir. Ancak milliyetçilikte bir hususu vurgulamışlardır. O da milliyetçiliğin özellikle elit kesimin çıkarları için işçileri asıl maksatlarından saptırmasıdır (Calhoun, 2012: 32-38). Gellner ise Marksizmin kuramını "Yanlış Adres Kuramı" olarak görür. Marksizme göre uyarıcı mesaj sınıflara gitmesi gerekiyorken beklenmedik bir hatayla uluslara gönderilmiştir (Gellner, 1992: 213). Genellikle Marksist düşünce, milliyetçiliği kapitalist düzenin zorunlu bir unsuru olarak ele alırken diğer taraftan milliyetçiliğin geleneksel toplumsal gelişme

aşamalarından bir üst aşamaya geçiş için bir araç olarak görmüştür (Boztemur, 2012: 162). Marksist bir düşünceyle milliyetçiliği en iyi ifade eden Nairn olduğu söylenebilir. Nairn, milliyetçiliğin kapitalist düzen içindeki eşitsiz gelişmelerin bir sonucu olduğunu ifade eder. Dolayısıyla milliyetçilik kapitalist sistemin bizzat içinde oluşan bir şey değil yayılmasının bir sonucudur. Nairn'e göre, Aydınlanma Düşüncesi toplumların hep ileriye giderek nispeten dezavantajlı toplulukları da kendine adapte etmesiyle eşitsizliğin ortadan kalkacağını iddia etmişti. Ancak gerçekte olan sanayileşmiş merkez toplumların çevre toplumlar üzerinde egemenlik kurmuş olduğu, eşitsizliklerin daha fazla derinleştiği yeni bir dünya sistemiydi. Geri kalmış toplumların bu düzeye erişme isteği onları Batı'yı, düşünsel bir taklitten ziyade maddi olarak taklit etmeye götürmüştür. Maddi bir gelişmenin destekleyicisi olarak da çevre ülkelerde "halk"tan başka somut bir şey olmadığından özellikle seçkinler, ancak faklı ve özgün bir kimlikle ortaya çıkan bilinçli bir halkın Batı'dan yayılan eşitsiz ve sömürücü dalgaları kırabileceğinin farkında olmuşlardır. Nairn'e göre milliyetçilik böyle bir anlatımdan fazlasıdır. Nispeten geri kalmış ülkelerdeki milliyetçilik hareketleri, Batılı toplumları endişelendirmiştir ve onları da milliyetçi olmaya davet etmiştir (Nairn, 1997'den aktaran: Özkırmımlı, 1999: 102-105).

Yapılan tanımlara bakıldığında milliyetçilik, genellikle kapitalist bir düzenle, modernleşmeyle, sanayileşmeyle ve ulus devletinin oluşumuyla ele alınmaya çalışılmıştır. Özellikle XIX. yüzyılın "milliyetçilik çağı" olarak adlandırılmasının altında yatan tarihi, kültürel, idari, siyasi ve ekonomik faktörlerin milliyetçiliğin şekillenmesindeki rolü yadsınamaz. Bu sürecin bir harmanlaması olarak yükselen milliyetçilik, doğrusal bir çizgide hareket etmek yerine etkisi altına aldığı topluluklara nüfuz ederek ihtiyaçlarını kendine göre uyarlayabilmiş ve dünya siyasetinde devlet politikalarının sonucu ve gerekliliği olarak kendini yeniden üretebilmiştir.

1.2. Milliyetçiliğin Doğuşu ve Gelişimi

Milliyetçiliğin kökenleriyle ilgili görüşlere bakıldığında genel olarak ilkçiler ve modernistler arasında çeşitlilik gösterdiği söylenebilir. Modernist görüş, milliyetçiliği milleti yaratan bir olgu olarak açıklamaya çalışırken öncelik sonralık tartışmasında her zaman milliyetçiliği millettten önceye yerleştirir. Özkırmımlı, bazı modernistlere göre milliyetçiliğin genellikle XVIII. yüzyıl sonlarına, Herder ve Fichte'ye; bazılarına göre ise, Rousseau ve Kant'a kadar uzandığını ifade eder (Özkırmımlı, 1999: 10). İlkçiler ise milletin oluşumunu tarihsel süreçlerden bağımsız olarak ele aldıklarından milliyetçiliğin de en az millet kadar eski olduğunu savunurlar. Örneğin, Gellner, bazı ilkçi düşünürlerin milliyetçiliğin duygusal güç olarak Eski Ahit'te ortaya çıktığını iddia ettiklerini ifade eder (Gellner, 2012: 95).

Kedourie milliyetçiliğin temelini özellikle Kant (1724-1804)'ın felsefesinde arar. Ahlak ve bilgi ayrımı yaparak hürriyeti, dış dünyadan koparıp bireyin iç dünyasıyla alakalı olarak ele alan

Kant'a göre, iyi irade hür irade anlamına gelir ve iradenin iyi olması ise iyiyi serbestçe seçebilmesi ve kendi karar verebilmesi gerekir. Kedourie'ye göre, Kant'ın bu anlayışı "kendi kaderini tayin hakkı" prensibinin yerleşmesine, milliyetçiliğin ise "milli bir kendi kaderini tayin doktrini" olarak ifade edilmesine neden olmuştur (Kedourie, 1971: 14-23).

Milliyetçiliğin kökenlerini Alman romantizminin yükselmesinde, Fichte ve Herder'de arayanlar da olmuştur. Fichte (1762-1814)'nin görüşlerinden yola çıkan Kohn, milletleri bireysel özgürlüğe inananlar ve inanmayanlar şeklinde ayırarak ancak bireysel özgürlüğe inananların gerçek anlamda bir millet olabileceğini vurgular. Kohn, bu tarz bir anlayışın dışlayıcı olmadığını, milliyetçiliğin, "yeniden doğum"a yönelik bir davet olduğunu ifade eder (Kohn, 1949'dan aktaran: Özkırmı, 1999: 33). Herder (1744-1803)'e göre dil, insan düşüncesinin aracı olduğundan insanın ayrılmaz bir parçasıdır. Ortak bir dile sahip olma benzer düşünceleri, gelenekleri ve kültürleri birleştirdiğinden ailevi bir yapı oluşturur. Millet ise bu yapının doğal bir uzantısı olarak ortaya çıkar. Barnard'a göre, Herder'in kurmak istediği sistem "çoğulcu" bir yapıydı. Örneğin, farklı kavimlerden, farklı kurumlardan meydana gelen İbraniler tek bir halk olarak yaşamayı öğrenmişlerdi. Herder'in aile olarak gördüğü millet anlayışı bundan ibaretti (Barnard, 1983'ten aktaran: Özkırmı, 1999: 33).

Milliyetçiliği modern bir olgu olarak ele alan Smith, milliyetçiliğin Ortaçağ ve öncesinde belirsiz olduğundan bir ideoloji ve dil olarak XVIII. yüzyılda Avrupa'da meydana geldiğini ifade eder (Smith, 1994: 10). Ayrıca Kant'la birlikte Rousseau, Vico, Herder, Burke, Fichte gibi birçok entelektüel düşünür, kültürel milliyetçiliğinin doğmasına ve ileride oluşacak olan siyasi milliyetçilik ideolojisine katkı sağlamıştır. Dolayısıyla, Smith'e göre, milliyetçiliğin "çekirdek" doktrininde birçok toplum felsefecisinin izleri vardır. Özellikle 1792-94'deki Jakobin hareketlerinin siyasi söyleminde bunları görmek mümkündür (Smith, 1994: 151).

Anderson diğer modernistlerden farklı olarak milliyetçiliğin Avrupa'da değil, Latin Amerika'daki Avrupa menşeli "criollo topluluklar" arasında çıktığını savunur. Anderson'a göre, Madrid yönetiminin istibdadı ve Avrupa'dan yayılan özgürlükçü düşünce bunun en büyük nedenidir (Anderson, 1995: 66). Kohn ise, modern milliyetçiliğin ilk izlerinin XVII. yüzyılda İngiltere'de doğduğunu ifade eder. Kohn'a göre yaşanan siyasal, bilimsel, ticari gelişmelerin ve akabinde oluşan İngiliz Devrimi'nin İngiltere milletine ilham verdiğini ve kendilerine İngiltere'nin geleceğiyle bir sorumluluk aşıladığını ifade eder. Ayrıca Kohn, Püriten etkisiyle birlikte İbrani milliyetçiliğinin özelliklerinin yeniden canlandırıldığını, İngilizlerin kendilerini yeni bir İsrail olarak gördüğünü ifade eder. İngiliz milliyetçiliği dinsel bir zemin üzerine yükselmiş ve farklı yerlerde görülen din milliyetçilik çatışması görülmemiştir. Dolayısıyla İngiliz milliyetçiliği özgürlük bağlamında ele alınarak farklı ve İngiltere'ye özgü olarak tanımlanmaya çalışılmıştır (Kohn, 1965: 16).

Buraya kadar olan kısımda milliyetçiliğin kökeni ile genel bir perspektif sunulmaya çalışılmıştır. Milliyetçilik yukarıda bahsedildiği gibi genellikle düşünsel anlamda bir birliği içermez. Ancak milliyetçilik soyut düşüncelerin yanında kendi içinde somut gerçekliğe dayanan bir olgudur. Bu açıdan bakıldığında genel kanı olarak milliyetçilik Fransız İhtilali'nden itibaren başlayan ve etkilerinin günümüzde de devam ettiği bir sürece yayılır. Dolayısıyla ilerleyen bölümlerde milliyetçiliğin tarihsel süreçteki etkileri ele alınmaya çalışılacaktır.

Fransız İhtilali'nden sonra ortaya çıkan milliyetçilik dalgalarının birçok devleti derinden etkilediği açıktır. İlk milliyetçilik etkisinin özellikle 1800'lerin başıyla Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemi kapsadığı söylenebilir. Smith'e göre ilk dalga XVIII. yüzyılın son çeyreğinde başlayan özellikle Doğu Avrupa merkezli olan ve akabinde Orta Doğu'ya yayılan "klasik etnik kendi kaderini tayin etme" dönemi olmuştur. Bu dönemde milliyetçilik özellikle çok uluslu imparatorlukları hedef almıştır. Milletlerin özünde dil, kültür ve tarih olarak farklı olduğu inancı, mensup oldukları imparatorluklardan ayrılmalarının ilk adımını oluşturmuştur. İmparatorlukların politikası ise genelde milletleri bir arada tutmak için türdeşleştirme üzerine kurulu olmuştur. Özellikle Habsburg, Osmanlı ve Romanov imparatorluklarında bu dalganın izlerini görmek mümkündür (Smith, 1994: 192).

Hobsbawm da Smith'e benzer bir şekilde özellikle 1870 ile 1918 arası dönemde milliyetçiliğin çok uluslu imparatorluklara yönelik olduğunu belirtirken ilave olarak bazı hususlara dikkat çeker. Öncelikle bu dönemdeki milliyetçilik, sadece çok uluslu imparatorlukların milletlerine değil tüm milletin bağımsız olabileceğini ve kendi kaderini tayin hakkının olduğunu göstermiştir. Bir diğer husus, "tarihsel olmayan" milletlerin ortaya çıkması, "Millet Kimdir?" sorusunun cevabının dilsel ve etnik bir topluluk olacak şekilde indirgemeci bir hal almasına ve bu tarz milletlerin de millet olarak ayrı bir devlet kurma hakkının olduğu iddialarını gündeme getirmiştir. Son olarak ise tüm bu koşullar milliyetçiliğin gittikçe sağ kesime kaymasına neden olmuştur (Hobsbawm, 1993: 126). Hobsbawm'ın da belirttiği gibi milliyetçilik her ne kadar bu dönemde çok uluslu imparatorluklara yönelse de özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra milli devletlerdeki milliyetçilik hareketleri, devlet dışı etnik hareketler ve terörizm gibi devlet karşıtı eylemlerin bu dönemin bir uzantısı olduğu söylenebilir.

Anderson daha önce de ifade edildiği gibi, milliyetçiliği ele alırken kapitalist yayıncılığın öneminden bahseder. Coğrafi keşiflerle Avrupa'da başlayan dinsel dönüşüm ve Latincenin önemini kaybetmesi yerli dillerin önemini artırmıştı. Kapitalist yayıncılık da daha fazla kâr etmek için yönünü sınırlı bir elit kesimden halka yöneltmişti (Anderson, 1995: 52-55). Anderson'a göre bu durum, dilin işlevinin dışsal olmaktan ziyade insanın bir parçası olarak yerleşmesine neden olmuştur. XVIII. yüzyılın ortalarına varıldığında filolojinin öneminin artması çeşitli yazı dilleri ortaya çıkarmış ve bu dillerle mevcut topluluğun geçmişi uyumlaştıracak eserler vermeye çalışılmıştır (Anderson, 1995:

86-89). Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra halk dillerinin devlet diliyle birleştirme çabaları resmi milliyetçiliğin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Aynı zamanda resmi milliyetçilik temelde imparatorlukların liberal milliyetçi dalgaları kırmaya yönelik bir politika aracı olarak düşünülmüştür. İlerleyen süreçte ise resmi milliyetçilik hem imparatorlukların sığındığı bir çözüm olarak görülürken hem de imparatorluklardaki etnik toplulukların kendi milli politikalarında başvurduğu bir yöntem olmuştur (Anderson, 1995: 99-101). Nitekim, Anderson'un görüşlerinden yola çıkarak Osmanlı Devleti için kısa bir değerlendirme yapılabilir. Kozmopolit bir yapıda olan Osmanlı, Osmanlılık düşüncesiyle farklı etnik toplulukları bir arada tutmayı amaçlamıştı. Ancak bu grupların Osmanlılığı asimile edici bir politika olarak algılamasından kendi dillerine yönelmesi, bağımsızlıklarının gerekçesini oluşturduğu ifade edilebilir.

Kedourie, Birinci Dünya Savaşı'nın milli bir meseleden kaynaklandığını ifade eder. Sırbistan'ın desteğini alan Güney Slavların toprak talepleri karşısında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumak istemesi savaşın ilk milli gerekçesini oluşturmuştur. Savaşın sonundan itibaren genel bir çerçeve çizmek gerekirse, barışın sağlanması için ortaya atılan Wilson ilkelerinde vurgulanan "bütün halklara ve milletlere, ister zayıf ister kuvvetli olsunlar bir arada eşit hürriyet ve emniyet şartları içinde yaşama hakkı tanıyan adalet prensibi" anlayışı "milliyet prensibini" gerekli kılmıştır. Bu sistemin devamlılığı ise yıkılan imparatorlukların ikamesi olarak görülen Milletler Cemiyeti tarafından sağlanacaktır. Milletler Cemiyeti'nin yetkileri çeşitli prensiplere dayanmaktaydı. Bunlar: siyasi özgürlüğü ve eşitliği temel alan milliyet prensibi, tam anlamıyla devlet olmayan ancak devlet olma yolunda ilerleyen halk için özerklik prensibi, güçlü milletin zayıf milleti egemenliği altına almasını önleyecek adem-i merkezîyetçiliktir. Asıl önemli nokta ise milletleri devlet olma yolunda rehber olacak ve onları devlet haline dönüştürecek manda sisteminin benimsenmesidir. Kedourie'ye göre bu tarz yeni sistem arayışları çözüm olmaktan ziyade yüzyılın geri kalanı için bir felaket getirmiş, milliyetçiliğin daha da hararetlenmesine neden olmuştur (Kedourie, 1971:119-125).

Hobsbawm'a göre Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra milliyetçilik milli devletlere yönelmiş ve ayrılıkçı bir özelliğe bürünmüştür. Bunun nedeni ise kurulan yeni devletlerin en az eskisi kadar, Çekoslovakya, Polonya, Romanya ve Yugoslavya gibi, çok uluslu bir yapıda olmasıydı. Dolayısıyla bu devletlerdeki nispeten güçsüz konumda olan halklar zamanla dışlanması gereken "etnik azınlık" olarak görülmeye başlanmıştır. Wilsoncu sistemin getirmiş olduğu ortam, bu ezilen kesimleri veya sömürge altında bulunan toplulukları da Avrupa tarzı bir milliyetçilik söylemine yöneltmiş ve hemen her yerde "kurtuluş hareketleri" olarak ortaya çıkmıştır (Hobsbawm, 1993: 157-163). Ayrıca Hobsbawm özellikle Birinci Dünya Savaşı ile 1950 arasındaki dönemde milli kimliğin modernleşmiş, ekonomik olarak gelişmiş ve teknolojik olarak ileri seviyede olmanın yani "Batılı gibi olmanın" bir aracı olarak görüldüğünü ifade eder. Bunda, özellikle radyo, sinema gibi kitle iletişim araçlarının ideolojiler için kullanılmasının ve kamusal alanla özel alan arasındaki derinliği kapatacak

devlet millet bütünleşmesinin sembolize edildiği milletlerarası spor faaliyetlerinin etkisi büyüktür (Hobsbawm,1993: 168-169).

Smith'e göre, ikinci büyük etnik milliyetçilik dalgası XX. yüzyılın ortalarına doğru Avrupa'nın sömürge imparatorluklarında çıkmıştır. Özellikle deniz aşırı sömürgelerde etkili olan bu milli uyanış hem sömürgeci hem de sömürge sonrası devletten ayrılma çabası içinde olmuştur (Smith, 1994: 193). Anderson, resmi milliyetçiliğin bir uzantısı olarak Asya ve Afrika'da özellikle eğitim aracılığıyla asimile edici politikaların olduğunu ifade eder. Bu bölgelerdeki milli uyanış, sanayi kapitalizmiyle daha da güçlenen küresel emperyalizme karşı bir tepki sonucu doğmuştur. Sömürge toplumları kapitalizmin dışında bırakıldıklarından Avrupa'da millet oluşum aşamasındaki milliyetçilik söylemlerinin aktörü olan burjuvazinin işlevini, bu topluluklarda iki dilli entelijansiyalar üstlenmiştir. İki dilli entelijansiyalar, Avrupa milliyetçiliğini sentezlemiş, kendine uyarlamaya çalışmış ve kapitalist yayıncılık sayesinde farklı kesimlere ulaşarak millet olma yolunda bu süreçte önemli bir ivme kazandırmışlardır (Anderson, 1995: 157-158).

1960'lardan itibaren başta Batı Avrupa'nın çoğu olmak üzere, görülen ayrılma ve özerklik temelli üçüncü etnik milliyetçilik dalgası Romanya, Yugoslavya, Polonya ve Sovyetler Birliğini derinden etkilemiştir (Smith, 1994: 194). Hobsbawm'a göre, İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren gelişen milliyetçilik, esasında savaştan önce "kendi kaderini tayin hakkı" çerçevesinde ayrılmaya dayalı "devlet kurma"dan farklılık arz etmiştir. Bu dönemde, sömürgeciliğin sona ermesiyle yeni devletlerin ortaya çıkması, devrimler ve dış güçlerin etkisiyle mevcut sistemi ortadan kaldırmayı amaçlayan girişimler yeni devlet oluşturmanın kilit noktaları olmuştur (Hobsbawm,1993: 209-210).

Bazı düşünürler XX. yüzyıldan itibaren modernleşme ve sanayileşmeyle birlikte bireyin daha önemli hale geleceğinden milliyetçiliğin değerinin azalacağını iddia etmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan gelişmeler bunun aksini ispatlamıştır. 1991'de genel olarak bakıldığında sayısız etnik ve etnik olmayan çatışmaların çoğu iç çatışmalardan meydana gelmiştir. Bugün bakıldığında bir tarafta Sovyetler Birliği'nin parçalanmasıyla birçok etnik temelli milletlerin ortaya çıkması ve Orta ve Doğu Avrupa'da sosyalist düzenden kalma millet-azınlık çatışmaları diğer tarafta Avrupa milletlerini bir kimlik etrafında toplamaya çalışan Avrupa Birliği'nin Pan-Avrupa emelinin aslında yeni bir kimliksizleştirme vasıtası olup olmadığı tartışmaları milliyetçiliğin güncelliğini yitirmediğine dair çeşitli emarelerdir (Eriksen, 2004: 12-13).

1.3. Milliyetçilik Teorileri

Milliyetçiliğin ne olduğu, ne zaman ortaya çıktığı konusundaki belirsizlikler ve diğer ihtilafı pek çok görüş ilke, modernist ve etno-sembolcü gibi kuramlarla açıklanmaya çalışılmıştır. Bu kuramlara genel olarak bakıldığında "Milletler modern bir olgu mudur yoksa modern dönem öncesi

de milletlerin izlerine rastlanılabilir mi?” veyahut “Milletler mi milliyetçiliği yaratmıştır yoksa milliyetçilik mi milletleri yaratmıştır?” şeklinde bazı ortak sorunlara cevap aramaya çalıştıkları görülür.

Özkırmı, milliyetçilik kuramlarını ilkçiler, modernistler ve etno-sembolcüler olmak üzere üç gruba ayırarak ele almaya çalışmıştır. Literatüre bakıldığında “ilkçi” kelimesine alternatif olarak “özcü”; “modernist” kelimesi yerine “araşsalcı” veya “yapılanmacı” gibi kavramların da kullanıldığı görülür. “Etno-sembolcü” yaklaşım ise diğer iki kuramın bir orta yolu olarak ortaya çıkmıştır (Özkırmı, 1999: 70).

1.3.1. İlkçi Kuram

İngilizcede “primordiyalizm” kelimesiyle eş anlama sahip “ilkçi” kelimesi “başlangıçtan beri var olan” veya “ilk yaratılan ya da geliştirilen” gibi kullanımlara sahiptir. Bu yaklaşıma göre milliyetçilik kuramlarının asıl odaklanması gereken etnik kimlik ve gruplardır. İlkçileri kendi arasında üçe ayırmak mümkündür: doğalcı, biyolojik ve kültürel. İlk grup etnik kimliklerin görme, tatma, duyma kadar “doğal” olduğunu savunur. Bu görüşe göre, etnik bir grupla millet arasında bir fark olamamakla birlikte bireyler kendi inisiyatifinin olmadığı bir toplulukta meydana gelir (Özkırmı, 1999: 79). Smith bu grubun, milletleri ve milliyetçiliği doğal olarak görenlerin yanı sıra milletin ve milliyetçiliğin sürekli olduğunu savunanlardan meydana geldiğini ifade eder. İkinci anlayışı benimseyenler ise milletlerin ve milliyetçiliğin, eski dönemlerdeki toplulukların ve duyguların daha kapsamlı ve etkili bir versiyonu olduğuna inanırlar (Smith, 2002: 34-35). İkinci grup olan sosyo-biyolojik görüş temelde “üreme, çoğalma” üzerine kuruludur. İnsanlar üremeye başarı sağlamak için birbirlerine yakın, hısımlık ve akrabalarla birlikte olmalıdırlar. Bu yakınlığın kriteri ise insanların birbirlerini iyice tanımalarına vesile olan kültürel bir benzerliktir. Hem kültürel hem de biyolojik ortaklık kendi içinde güçlü etnik gruplar ve milletler meydana getirir. Son olarak kültürel görüş ise, kültürlerin “verili” olduğunu, hiçbir şeyden oluşmadığını, esasında duygu ve heyecan olduğunu ancak zorlayıcı ve bağlayıcı olduğunu belirtir (Özkırmı, 1999: 83-85).

1.3.2. Modernist Kuram

Genel olarak modernist görüş, milletlerin ve milliyetçiliğin, sanayileşme, kapitalizm, merkezileşmiş devletlerin ortaya çıkması gibi modern dönemin değişim ve dönüşümlerin bir ürünü olduğunu belirtir. Modern dönem öncesinde milliyetçiliğin oluşması için gerekli koşulların olmaması millet olma bilincinin anlam ve önemini ortaya çıkarmamıştır. Milliyetçiliğin ortaya çıkmasıyla millet olma sosyolojik bir ihtiyaç olarak hissedilmiştir. Bu açıdan bakıldığında milliyetçilik milletleri yaratmıştır (Özkırmı, 1999: 98).

Smith'e göre modernistler, milletin ortaya çıkışını insan doğasında ve tarihte arayan ilkçilerin görüşlerini reddederek, millet ve milliyetçiliğin ancak ve ancak bazı modern koşullar neticesinde ortaya çıkabileceğini ifade eder. Dolayısıyla modern bir olgu olan millet ve milliyetçilik en fazla XVIII. yüzyılın ikinci yarısı veya biraz daha geriye götürülebilir. Modernistler, eski çağlarda veya Ortaçağ'da millet ve milliyetçiliğe benzer durumların ancak istisna veya birer rastlantı olabileceğini vurgularlar. Yöntemsel olarak genellikle tarım toplumundaki medeniyetlerle modern endüstriyel medeniyetlerinin karşılaştırılması ve birbirlerinin arasındaki bağlantılar üzerinden hareket etmeye çalışırlar (Smith, 2002: 30).

Smith, modernistlerin genellikle iki görüş etrafında ayrıştığını ifade eder. İlk grup, milletin ortaya çıkışını açıklamak için ekonomik faktörlere ağırlık verirken ikincisi, siyasal yönüne vurgu yaparak açıklamaya çalışır. Birinci gruba göre, XVI. yüzyıldan itibaren bazı "çekirdek" devletler çevre ve yarı-çevre devletlerin olumsuz yönde etkilenmelerine karşılık pazar kapitalizmi ve idari açıdan bir üstünlük avantajına sahip olmuştur. Özellikle, İngiltere, Fransa, İspanya ve Hollanda bu üstünlüğün bir aracı olan emperyalizmin sırasıyla Doğu Avrupa'da, Orta ve Latin Amerika'da benimsenmesine vesile olmuştur. XVIII. yüzyıldan sonra Batı burjuvazisinin Afrika ve Asya'daki çevre bölgeler üzerindeki siyasal ve ekonomik emperyalizme yönelmesi, bu bölgelerde kitlesel bir direnişe neden olmuştur. Bu kitlesel hareket zamanla çevre ülkelerin sınırlarını aşarak kapitalizmin eşit olmayan yayılımından rahatsızlık duyan ve yıllardan beri kendilerinin sömürüldüğü iddiasında bulunan burjuvazi merkezli devletlerdeki etnik gruplarda da bir direnişe dönüşmüştür (Smith, 2002: 30-31). Bu görüş genellikle neo-Marksist kuramcılar tarafından benimsenmiştir. Marksist bir kuramcı olan Nairn, daha önce ifade edildiği gibi milliyetçiliği sanayileşme ve modernleşmenin ürünü olarak değil kapitalizmin dengesiz gelişiminin bir sonucu olarak ele almaya çalışır (Özkırmı, 1999: 101-104).

Modernistlerin siyasal kanadını oluşturan görüş, elit kesimin belli sınırlar içinde farklı grupların çıkarlarını yönlendirmek, hem içerdeki gruplaşmayı ortak bir kimlikte bertaraf etmek hem de dışardaki mücadelelerde elitlerin kendi prestijleri ve saygınlıkları için kitle desteğini sağlamak için başvurulan bir durum olduğunu savunurlar. Bu bakımdan etnisiteyi "araçsal" olarak görürler (Smith, 2002: 31). Bu görüşün önemli temsilcilerinden olan Breuilly'e göre, modern çağın siyasal ideolojisi olan liberalizm, kamu çıkarını gerçekleştirmede genellikle hep başarısız olmuştur. Liberalizm her grup için avantajlı olmadığından ötekileştirilen grupların milliyetçi bir harekete dönüşme ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Bundan dolayı milliyetçilik liberalizmin eksiklerini gidererek farklı grupları ortak bir noktada buluşturduğundan elit kesimin işlerini daha kolay hale getirmiştir (Özkırmı, 1999: 127).

Smith, bu ikili ayrımın yanı sıra modernist görüşün temsilcilerinden olan Gellner ve Anderson'u ayrı bir kategoride değerlendirir. Daha önce ifade edildiği gibi Gellner'e göre endüstriyel

dönemle birlikte gelişen yeni ekonomik sistem bireyleri, devletin sağladığı eğitim olanakları ve diğer koşullarla üst kültür etrafında birleştirirken gelenekleri yıkma eğiliminde olmuştur. Bu üst kültür sayesinde bireylere ortak bir bilinç kazandırmıştır. Anderson ise kapitalist yayıncılıkla milletin fertlerinin birbirlerini tanımasalar bile sonsuza dek uzanan, zihinlerinde hayali bir topluluk olarak yaşayacağını ifade etmiştir (Smith, 2002: 32).

1.3.3. Etno-Sembolcü Kuram

Etno-sembolcü kavramı genellikle milliyetçiliği ele alırken etnik bir bağa ve kültüre önem veren araştırmacıları nitelemektedir. İlkçi anlayışı reddetmekle birlikte modernist anlayışın eksiklikleri olduğu görüşünden hareketle “orta bir yol” bulmaya çalışır. Genel olarak bakıldığında milletlerin, aniden oluşmadığını geçmişten gelen birtakım mitler, değerler ve sembollerin etkisiyle bugünkü anlamını kazandığını ifade eder. Ancak bu görüşlerinden dolayı etno-sembolcüler modernistler tarafından ilkçi olarak nitelendirilmiştir. Bu görüşün şekillenmesinde şüphesiz en büyük katkıyı Smith’in yaptığı söylenebilir (Özkırımlı, 1999: 194-195).

Smith, milletin verili olarak ele alınamayacağı gibi salt endüstriyel dönemin bir ürünü olarak da görülemeyeceğini vurgular. Kapitalizm, sanayileşme, bürokratik devlet ve kitlesel eğitimle özdeşleşen modern dönem, eski dönemlerin kimlik ve kültürünü tamamen ortadan kaldıramamıştır. Kimisi ortadan kalkmış, kimisi birleşmiş ve yeniden üretilmiştir. Millet için olmazsa olmaz olan kimlik ve kültürleri oluşturan mitler, semboller ve değerler, yeniden değerlendirilerek zamanın koşullarına uyum sağlayabilmiştir (Smith, 2002: 23-24). Smith, modern dönemin milleti ile eski dönem etnik topluluklar arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışır. Smith’e göre, milletler her zaman etnik unsurlara ihtiyaç duymuştur. Bu unsurlar zamanla değişebilir veya yeniden oluşturulabilir ancak milletlerin arkasındaki mitler ve anılardan bağımsız bir millet tahayyülü zordur. Etnik topluluk millet olma kıstaslarından yoksundur. Ancak Smith’e göre, etnik temele dayanmayan bir millet olma süreci yarım kalmış demektir (Smith, 1994: 71-73).

İKİNCİ BÖLÜM

2. TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

2.1. Osmanlı Millet Sistemi ve İlk Milliyetçi Hareketler

Daha önce de ifade edildiği gibi millet kavramı modern anlamına XVIII. yüzyıldan sonra kavuşmakla birlikte ilk zamanlarda daha çok “bir dini” veya “dine tabi olan insanları” çağrıştıracak şekilde anlamlara sahip olmuştur. Örneğin, Osmanlı Devleti’nde millet kavramı klasik dönemden sonra belli bir dine ait toplulukları ifade etmeye başlamıştır. Mesela, Osmanlı padişahları Hristiyan toplumların liderlerine o toplulukların, yani milletin reisi diye hitap etmişlerdir (Ortaylı: 2005:66).

Osmanlı millet sistemi, Osmanlı’nın egemenliği altında bulunan bölgelerdeki farklı toplulukları dinine veya mezhebine göre ayırarak yönetmesi olarak ifade edilebilir. Osmanlı Devleti toplulukları ırki, etnik veya dilsel olarak ayırmamış, sadece dine veya bir mezhebe tabi olmayı bir topluluğu tanımlamanın yeterli koşulu saymıştır. Millet sisteminin temel dayanağı ise İslam hukuku olmuştur. İslâm hukuku, “inanmayanlar ve inanmayanlar” şeklinde bir ayrımı kabul etmekle birlikte milliyetin dil ve ırk esasına göre değil “düşünce birliğine” göre olması gerektiğini savunur. Yine İslam hukukuna göre gayrimüslimler, kendilerine semavi bir kitap gönderilip gönderilmediğine göre “ehl-i kitap olanlar veya olmayanlar”; Müslümanlarla anlaşma içinde mi yoksa savaş halinde mi olduğu yönünden “ehl-i ahd veya ehl-i harb” olarak bir ayrıma tabi tutulurdu. Ehl-i ahd olarak kabul edilenler de kendi içinde İslam korumasını benimseyerek sürekli orada ikamet edenler “zımniler”; barış yapılmış olanlar “muahedler”; genellikle ticaret için İslam ülkelerine gelenlere kısa süreli oturma izni verilenler ise “müsteminler” olarak sınıflandırılmıştı. Osmanlı himayesinde sürekli yaşayan gayrimüslimler için de ehl-i zimmet, reaya veya gayrimüslim tebaa gibi ifadeler kullanılmıştır (Eryılmaz, 1990: 17-19).

Gayrimüslimlerin koruması altında bulunduğu devlete karşı hakları ve yükümlülükleri olmuştur. Gayrimüslimler, devlete haraç ve cizye vergisi vermek zorundaydı. Zamanla gayrimüslimlerin Müslüman olması ve sayılarının azalmasından haraç vergisi mükellefin kendisinden ziyade arazi üzerinden alınmaya başlanmıştır. Cizye vergisi ise askerlikten muaf tutulmak için alınmıştır. Gayrimüslimler ikinci sınıf olarak görülmemiş, gelenek ve göreneklerine karışılmamış, kıyafet serbestliği ve Müslümanlardan ayrı yaşama gibi pek çok konuda müsamaha gösterilmiştir. Her topluluk kendi içindeki birtakım anonim kuralları benimseyerek bir ferdin cezalandırılması, topluluk içindeki statü hareketleri ve fertlerle ilgili genel meseleler yine bu topluluk

içinde ele alınmıştır. Toplulukların kendi içindeki bütünselliği diğer topluluklarla yoğun ilişki kurulmasını ve çatışmaların yaşanmasını engellemiş, Osmanlı'nın modernleşmeye yönelik reformları neticesinde daha fazla hak talepleriyle başlayan ve milliyetçilik akımının etkisiyle gelişen ayrılıkçı, devlet karşıtı veya diğer topluluklarla özellikle de Müslümanlarla çatışmacı hareketler görülmemiştir. XIX. yüzyıldan itibaren genellikle bu süreç gayrimüslimler arasında üç farklı şekilde ortaya çıkmıştır. İlk grup, farklı dinlere mensup belli bir Osmanlı eğitimi görmüş, bürokraside yükselmiş ve yönetimde seçkinler olarak ortaya çıkarken ikinci grup milliyetçilik faaliyetlerine katılmış, esnaflıkla ve ticaretle uğraşan son grup ise hayatlarını aynı şekilde devam ettirmişlerdir (Ortaylı, 2005: 67).

Osmanlı'da ilk milliyetçi hareketler Balkanlar'da Ortodoks Hristiyanlar arasında XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra patlak vermiştir. İlk milliyetçi hareket olarak nitelenen Sırp isyanının temelinde Fransız Devrimi'nin etkisi olmakla birlikte Hristiyan kesimin arasındaki dinin birleştirici etkisini yitirmesinden dolayı bu durumun etnik temelli bir ayrışmaya neden olduğu söylenebilir. Nitekim Rum Ortodoks Patrikhanesinin 1767'deki Sırp ve Bulgar kiliselerine ayin dilinin Yunanca olması yönündeki baskısı bu ayrışmanın mahiyetini açıklar niteliktedir. Yunanlar tarafından Yunan olmayanlara karşı yöneltilen bu ötekileştirici etki yeniçerilerin topraklarına el koymasıyla daha da kızışarak Sırp'ların isyan etmesine ve nihayetinde 1815'te özerklik kazanmalarına neden olmuştur. (Karpas, 2017: 187-190).

Milliyetçiliğin ilk etkisinin özellikle de Balkanlar'da baş göstermesinin tesadüfi olduğunu söylemek zordur. Balkanlar'daki birçok azınlıkların XVIII. yüzyıl ile birlikte Avusturya ile Osmanlı için önemli olan malların sınırlarda kaçak ticaretinin yapılması ile zengin bir konum elde ettikleri söylenilebilir. Bu ekonomik ilişkiler bir taraftan azınlıklarda burjuvazi sınıfının doğmasına neden olurken diğer taraftan Batı ile politik ilişkiler kurmanın yolunu açmıştır. Örneğin, Yunan bağımsızlığının finansal ve politik olarak desteklenmesi Karadenizli bir tüccar olan İpsilanti vasıtasıyla olmuştur. Diğer taraftan Balkanlar'daki yerel ruhban sınıfın milliyetçilik üzerindeki güçlü etkisinin farkına varılması ve özellikle de dış güçlerin bu durumu kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmak istemeleri Balkanlar'daki çözülmenin bir diğer nedenini oluşturur. Rusya'nın Panslavizm politikası göz önünde bulundurulduğunda Rusya'nın gerçek amacının Slavları birleştirme mi yoksa sıcak denizlerle ve arasında engel bulunan Osmanlı'nın, Panslavizm politikası altında parçalanmasını kolaylaştırmak mı olduğu sorusunun cevabı açık bir muhtevaya sahiptir. Yine aynı şekilde Fransa'nın Mısır'ı işgali ve Mehmet Ali Paşa olayı, iktidar değişikliği sonrası İngiltere'nin Osmanlı'ya karşı korumacı politikasının değişmesi ve Hindistan sömürgelerini korumak için diğer devletlerle iş birliği içinde olması genel olarak dış güçler tarafından Osmanlı'da milliyetçi hareketlerin desteklendiğine yönelik çeşitli emarelerdir (Öğün, 2000: 100-101).

Genellikle Osmanlı'da ilk milliyetçi hareketler, dilsel, etnik, dinsel ve tarihsel temeller üzerine oluşturulmaya çalışılmıştır. İlk olarak yaygın kullanılan lehçelerden milli bir yayın dili oluşturulmuş ve bu dille basılan eserlerle halka yönelerek kitlesel bir güce ulaşabilmişlerdir. Din ise daha çok bütün Hristiyanları birleştirici etkisinden ziyade Slavlar ve Yunanlar şeklinde etnik bir ayrışmaya vesile olmuştur. Bir tarafta Sırp, Bulgar ve Makedonlardan oluşan Balkan Slavları Ruslar tarafından desteklenirken diğer taraftan bu gruplaşmanın dışında kalan, Latince konuşan Rumenlerin Batı'ya; Yunanların ise Ruslardan ziyade İngilizlerle yakınlaşmasıyla sonuçlanan bir hizipleşme yaşanmıştır. Bu milletler genel olarak milli bir bilinç oluşturmak için kendi tarihlerine yönelmişler, geçmişlerini yeniden uyarlamışlardır. Hatta zaman zaman da tarihlerini manipüle ettikleri söylenebilir. Osmanlı dönemi ise bu milletlerin kendi kutsal geçmişlerinin sekteye uğratıldığı esaret altında geçen bir dönem olarak anılmaya başlanmıştır (Karpat, 2017: 192-194).

Başta Fransız Devrimi olmak üzere, Osmanlı geleneksel yapısının çözülmesi millet sistemin ayakta duramayacağı konusunda genel bir kanı oluşturmuştur. Osmanlı ise Osmanlılık politikasını hayata geçirerek gayrimüslim kesimin ayrılmasını engellemek için bir sürü reformları hayata geçirmeye çalışmıştır. 1839'da Tanzimat Fermanı, 1856'da Islahat Fermanı ve 1876'da ilk Osmanlı Anayasası oluşturulmuştur. Ancak bu yeniliklerin de yeterli olduğunu söylemek zordur. Yapılan bu reformlar çerçevesinde gayrimüslimlerin gitgide Müslümanlar karşısında hakları artarken Müslüman kesim tarafından bunun kendi ayrıcalıklarını sınırlandırmaya yönelik bir hareket olarak algılanmasına neden olmuştur. Bu huzursuz ortam Müslümanlar arasında da belli bir bölünmeyi getirmiştir. Bazıları reformları destekleyerek Osmanlılık'a bağlı kalınması gerektiğini savunurken bazıları da bu kötü gidişatın ancak İslamcılıkla aşılabileceğini iddia etmiştir (Göçek, 2008: 68-69).

2.2. Tanzimat Dönemi Milliyetçilik Anlayışı

Genellikle Tanzimat Dönemi, Osmanlılık düşüncesiyle ele alınır. Osmanlılık, ilk defa II. Mahmud tarafından "Bir kişi kilisede Hristiyan, camide Müslüman'dır, ama bunların dışında en önemlisi benim tebaamdır." şeklinde ifade edilmiş ve devletin bekası için başvurulmuş bir politika olmuştur. Buradaki amacın toprağa dayalı bir devlet anlayışıyla bütün tebaanın kültürel ve etnik farklılıklarının ortak bir çatı altında toplanması ve böylelikle devlete ve padişaha olan bağlılığın artırılması olduğu söylenebilir (Karpat, 2017: 173).

Osmanlı özellikle bu dönemdeki milliyetçi hareketlerin geçici olduğu zannıyla ilk başlarda bu hareketlere fazlaca önem vermemiştir. Ancak hareketlerin siyasi bir muhtevaya dönüşmesi devleti derinden etkilemiş, devleti dağılmaktan kurtarma Tanzimat reformlarının temel amacı olmuştur. Yeni Osmanlı kimliğinin de Fransız tarzı yarı-liberal, esasında asimilasyoncu bir içeriğe sahip olduğu söylenebilir. Bu yeni kimlik sayesinde Osmanlı, hem içeride gayrimüslimler ve Müslümanlar arasındaki çatışmayı engelleyebilmeyi hem de nispeten özgür bir ortam yaratarak dış güçlerin

baskısını kırabilmeyi umut etmişti (Öğün, 2000: 102). Bu durumu Osmanlı açısından etkili bir politika olarak nitelendirmek mümkündür; ancak özellikle de azınlıkların bu politikaların esasında asimilasyoncu bir etkiye sahip olduğu bilincine varması ve kendi tarihleri ve dilleri ile ilgili çalışmalara yönelmeleri sürecin hızlı bir şekilde Osmanlı aleyhine işlemesine neden olmuştur.

Gayrimüslimler, özellikle Batı tarafından desteklenmiş ve 1838 Ticaret Anlaşması'yla ekonomik konumlarını güçlendirerek etkin bir orta ticaret sınıfı haline gelebilmişlerdir. Osmanlı sanayisi klasik işlevine geri dönerken ticaret sınıfı ise gayrimüslimlere bağımlı olmaktan kurtulamamıştı. Ekonomik bir üstünlüğe sahip olan gayrimüslim kesimin ek olarak Islahat Fermanı'yla siyasi ve idari haklarının da genişlemesi Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında uşurumu daha da derinleştirmiştir (Kösoğlu, 2008: 217-218).

1864'teki vatandaşlık kanunu milleti tebaa olmaktan çıkararak devletle bütün fertler arasındaki soyutluğu somut bir zemine oturtmuştu. Daha net bir ifadeyle klasik dönemin yönetim anlayışı olan "Ülke hanedanın ortak malıdır" ilkesi artık "Hanedan yalnızca devletin koruyucusudur." tarzında bir değişim yaşamıştır. Dolayısıyla bu durumun özellikle de dış güçler açısından Osmanlı'ya müdahalede bulunmak için kapı araladığı söylenebilir. Nitekim 1878 Berlin Antlaşması, Balkanlar'daki çoğu milletin sınırlarının çizilmesini gündeme getirmiştir. Özellikle 1856 Islahat Fermanı'ndan sonraki reformların özünü, tüm vatandaşları devlete bağlayacak olan manevi bağın ne olduğu sorusuna arandılan cevaplar teşkil etmiştir (Karpat, 2017: 173).

1860'lara gelindiğinde yaşanan tüm bu problemler mevcut Osmanlı yönetiminin sorgulanmasına neden olmuştur. Bu noktada "Yeni Osmanlılar" adı altında bir grup aydın Müslümanların toplumda dezavantajlı konuma düşmesinden ve ekonomik bağımsızlığın kaybedilmesinden deneyimsiz ve umursamaz Osmanlı yöneticilerini sorumlu tutmuşlardır. Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi, Mustafa Reşid Paşa gibi birçok entelektüel kesimden oluşan bu grup özellikle de devletin mutlakiyetçi yönetimden anayasal bir rejime geçilmesini ısrarla tekrarlamışlar ve gazeteler vasıtasıyla görüşlerini geniş kitlelere ulaştırmayı hedeflemişlerdi. Bundan rahatsızlık duyan Osmanlı yöneticileri, bu grubun pek çok üyesini sürgün etmiştir. Ancak bu durum Yeni Osmanlı hareketini ortadan kaldırmamış, merkez olarak Avrupa'da tekrar örgütlenmişlerdir (Ahmad, 2006: 58-59).

Namık Kemal'in 1873'te sahnelenen "Vatan Yahut Silistre" oyununda "vatan" bütün Osmanlı yurttaşlarının sadakat ve bağlılık borcu olduğu kutsal bir mekan olarak ifade edilmiştir. Vatana olan bağlılık inancı birey ile vatani arasındaki manevi bağı güçlendirmekle birlikte Osmanlı Müslüman milliyetçilerini de etkilemeye başlamıştı. Namık Kemal'in ortaya attığı sembolik vatan anlayışı daha sonraları pek çok kesimin benimsediği somut bir vatana bağlılık düşüncesine dönüşmüştür. "Hubbü'l-vatan mine'l-iman" yani "Vatan sevgisi imandandır." hadisi, göç etmek zorunda kalan

muhacirler arasında bir taraftan üzerinde yaşadıkları toprağa sahip çıkma şeklinde yorumlanırken diğer taraftan Osmanlı vatanına göç etme şeklinde bir anlayışı beraberinde getirmiştir. Örneğin, Rusya Türklerinden olan İsmail Gaspıralı, bu hadisin “hübbü’l-vatan” kısmından yola çıkarak vatani somut bir toprak olarak ifade ederken hadisin “mine’l iman” olan kısmı, toprağa duyulan bağlılık ve korunması gereken kutsal bir mekan olarak yorumlanarak daha çok Namık Kemal’in ifade ettiği vatan anlayışıyla ilişkilendirilmiştir. Bu tarz tartışmalar Osmanlıyı belli bir süre meşgul etmiş, toprağa dayalı vatan anlayışı bu dönemde padişaha olan itaati ve bağlılığı dizginlediğinden İslam’ın geleneksel anlayışına aykırı bir hareket olarak değerlendirilmiştir (Karpat, 2017: 174-178).

Tanzimat Dönemi’nde, edebiyat alanında az çok kültürel Türkçülüğün izlerine rastlandığı görülür. Akçura, Şinasi’nin Osmanlı dilini konuşma diline yaklaştırma çabaları, dil ve edebiyat alanında Türkçülüğün ilk işaretleri olarak ifade etmiştir. Yine Ziya Paşa, “Şiir ve İnşa” makalesinde Osmanlı Dönemi öncesi Türk şiiri olup olmadığını sorgulamış, mevcut dönemin edebiyat ve dilini eleştirmiştir. Akçura, Ziya Paşa’nın eserlerinde millet ve milliyet kavramlarının çok açık olmasına rağmen siyasi Türkçülükle ilgili bir ifade bulamamasına çok şaşırıldığını ifade eder (Akçura, 1978: 46-48).

Genç Osmanlılar hareketinin bir diğer üyesi olan Ali Suavi, Namık Kemal ile birçok konuda ayrılık yaşamıştır. Ali Suavi, zaman zaman ırkçılığa da yer veren Türk ve Türklük kavramlarına yer vermesi bakımından önemlidir. Dünya Türklüğüyle ilgilenmiş, Hive Türklerine Osmanlı’nın gerekli yardımları yapması konusunda çalışmalar yürütmüştür. Ali Suavi’nin özellikle Türklere vurgusu sonraları görüşlerini derleyen Gökalp ve pek çok düşünür tarafından benimsenmiştir (Öğün, 2000: 106-107).

Genel olarak bakıldığında Yeni Osmanlılar, yeni bir düzen kurmaktan ziyade mevcut sistemin gözden geçirilerek sistemli ve Avrupa baskılarına dayanabilen bir yapı oluşturulması taraftarı olmuşlardır. Böyle bir yapının gereği olarak da otokratik rejimden halk katılımının ve padişahın hukuki denetiminin olduğu meşruti bir yönetime geçilmesi savunulmuştur (Ahmad, 2006: 60). Yeni Osmanlılar Osmanlıcılığın karşısında yer almamakla birlikte “ittihad-ı anasır” ve “İslamcılık” görüşünü bir arada savunmuşlar ve Tanzimat politikalarının her alandaki Batı taklitçiliğini eleştirerek yeni meşruti sistemle, Batılı yönetim anlayışına İslami bir profil çizmeye çalışmışlardır (Sarıay, 1994: 37).

Osmanlıcılık politikasının temelinde ırka dayanmayan Fransız milliyetçiliğinin etkilerini görmek mümkündür. Özellikle de ilk dönem Avrupa milliyetçiliğine bakıldığında birçok milletin iç içe yaşadığı tek bir millet gibi görünen devletlere rastlamak mümkündür. Ancak ırka dayalı Alman milliyetçiliğinin gerçek mahiyeti görmemezlikten gelinmiş, daha ziyade Almanların Slavları yutması gibi emsallerden yola çıkılarak bir ihtimal Osmanlı’daki farklı kimliklerin ortak bir kimlikte

eritilmesi hedeflenmişti. Akçura'ya göre, 1870-71'deki Fransa-Prusya Savaşının Prusya tarafından kazanılması Osmanlı milleti düşüncesinin etkisini büyük ölçüde kırmıştır (Akçura, 2018: 114-116).

Gökalp de Tanzimatçıların ve Yeni Osmanlıların Batı'daki siyasi ve ekonomik gelişmeleri tam olarak kavrayamadıklarını ifade eder. Gökalp'e göre, Osmanlılık politikası altında konuşulan Osmanlıca'nın Türkçeden ayrı bir dil; Osmanlı milletinin de ayrı bir ırk gibi farklılaştırılan bir kimliğe dayandırılması, Tanzimatçıları hariç tüm diğer azınlıklarda asimilasyoncu bir politika olduğu bilincini uyandırmıştır. Bundan dolayı Müslümanlar arasında da belli bir milli bilinç uyandırmakla birlikte özellikle her bir azınlık kesimin kendi diline ve tarihine daha sıkı sarıldığı söylenebilir (Gökalp, 2010: 38-39).

Sonuç olarak Tanzimat Dönemi, reformlarla devletin parçalanmasının önlenmeye çalışıldığı bir dönem olarak ortaya çıkarken Osmanlılık politikasının gayrimüslim kesim ve Müslüman ekseninde gayrimüslim kesime ağırlık vermesi kutuplaşmayı da beraberinde getirdiği söylenebilir. Müslümanlarda ise bunun etkilerinin farklılık gösterdiği ifade edilebilir. Türklerin dışındaki Müslümanlar arasında da bir hoşnutsuzluk olmakla birlikte ilk kutuplaşma genellikle gerek bütün Müslümanlar ve gayrimüslim arasında olduğundan gerekse ilk başlarda ayrı bir Müslüman kimliğinin olmadığı bilincinden Müslümanlar arasında kültürel ve siyasi bir hareketlenmeyi gerektirmemiştir. Ancak dini bir kutuplaşmanın zamanla etnik bir ayrışmayı da içine alarak artması ve Türklere yönelmesi bazı Müslüman Türkleri kültürel bir tepki ve bilinç uyandırmaya yöneltmiştir. Dolayısıyla Tanzimat Dönemi'nde az çok görülen dilde sadeleşme ve tarihi çalışmaların da dini olmasından ziyade etnik bir kutuplaşmaya yönelik karşı bir tepki olarak ortaya çıktığı söylenebilir.

2.3. II. Abdülhamid Dönemi ve Kültürel Türkçülük

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra birçok mali ve siyasi sorunlarla karşı karşıya gelmiştir. Kırım Savaşı esnasında 1854'te ilk defa Avrupalı bir devletten borç alınmış ve bu borçlar nispeten gereksiz işlerde kullanılmıştır. 1875'e gelindiğinde devlet iflas etmek zorunda kalmış ve yüksek faizler Osmanlı'yı Avrupa'ya bağımlı kılmıştır. Bu sorunlara ilaveten 1875'te Avusturya'nın kışkırtmasıyla başlayan ve Balkanları etkisi altına alan Hersek İsyanı Osmanlı'yı zor durumda bırakmıştır. 1876'da Bulgarların ayaklanması ve Osmanlı'nın tüm bu eylemleri sert bir şekilde bastırması Avrupalıların Osmanlı'ya meşruti monarşiyi şart koşmasına neden olmuştur. 30 Mayıs 1876'da Abdülaziz tahttan indirilmiş yerine meşrutiyet taraftarı olan Mithat Paşa tarafından meşruti yönetime geçme vaadiyle II. Abdülhamid getirilmiştir. Avrupalılar tarafından Bosna-Hersek ve Bulgaristan'ın özerkliğine yönelik Tersane Konferansı'nın yapıldığı 23 Aralık 1876'da resmen Kanun-i Esasi ilan edilmiştir. Ancak II. Abdülhamid'in Tersane Konferansı'nı her şekliyle reddetmesi 93 Harbi olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na neden olmuştur. İngiltere'den

yeteri desteği göremeyen II. Abdülhamid, bu savaşı bahane göstererek meclisi kapatmış ve yaklaşık 33 yıllık “İstibdat Devri” olarak adlandırılan dönem başlamıştır (Akşin, 2017: 39-43).

Yeni Osmanlılar etkisini yitirdikten sonra, 1870-1876 yıllarında genellikle İstanbul merkezli olan, üyeleri arasında tarihçi Cevdet Paşa ve devlet adamı Şirvanizade Rüştü Paşa'nın da bulunduğu nispeten düzensiz bir grup etrafında İslamcılık görüşü şekillenmeye başlamıştır. Bu görüşün ilk izlerini Nakşibendi şeyhinin Abdülmecid'e karşı bir komplo hazırladığı 1859 Kuleli Olayı'nda görmek mümkündür. İslamcılar, genel olarak Tanzimat'ın getirmiş olduğu yeniliklerin özellikle Müslüman kimliğini ikinci plana itmesine bir tepki olarak ortaya çıkmış ve şeriatı tekrardan geri getirmeyi amaçlamışlardır (Mardin, 1991: 92-93).

İslamcılar da kendi içinde birtakım bölünelere gitmiştir. Müfrit İslamcılar, Müslümanların şeriat hükümlerini terk ettiğinden Hristiyanlar içinde azınlık olarak görülmeyi Allah'ın gazabı olarak nitelendirmiş ve her türlü ıslahat ve meşrutiyetten uzak durulmasını ısrarla savunmuşlardır. Bu görüşe göre, Batılı değişikliklerin temelinde akıl vardır, akıl da güvenilir bir kaynak değildir. Mutedil İslamcılar ise, ıslahat hareketlerine ılımlı yaşamlarına rağmen meşrutiyeti tasvip etmemişlerdir. Bu görüşler dışında hem ıslahatçı hem de meşrutiyetçi olan, Osmanlı'nın siyasi gücünü artırmak için Müslümanlığın siyasi bir araç olarak kullanılması taraftarı bir kesim de mevcut olmuştur. O dönemlerde Avrupa'da revaçta olan Panslavizm, Pangermanizm akımlarının temelini oluşturan ırk birliği fikri Osmanlı'da pek mümkün gözükmediği için Panislamizm hem bu hareketlere karşı hem de Osmanlı'nın siyasi gücünün bir vasıtası olarak fikirsel temeli Abdülaziz (1861-1876) döneminde; siyasi bir içeriğe dönüşmesi ise II. Abdülhamid devrinde baş göstermiştir (Karal, 2003: 316).

Kendisini bütün Müslümanların halifesi olarak gören II. Abdülhamid, etnik temelli bir millet anlayışını ve Yeni Osmanlıların savunduğu vatan düşüncesini dine ve imparatorluğa yönelik parçalayıcı bir hareket olarak algılamıştı. Padişaha göre bu tarz düşünceler İngilizler tarafından yayılmaktaydı ve bu tarz tehditlerin kırılabilmesi için halifelik makamına olan inancın artırılması, kavmiyetin ve vatan fikrinin geri plana atılması gerekliydi. Ancak ilerleyen süreçte vatan fikrinin ağırlık kazandığı görülecektir (Karpat, 2017: 178).

Mardin'e göre, II. Abdülhamid'in her türlü milliyetçi düşüncenin karşısında yer aldığı görüşü yanlıştır. II. Abdülhamid'in istibdadına rağmen milliyetçilik bu dönemde yayılmaya başlamış, iletişim araçları gelişmiş, özellikle 1860'larda devlet birliğini sağlamak için kullanılan gazete Şinasi'nin dilde sadeleşme çabalarıyla bir ihtiyaç haline dönüşmüş ve gazeteye olan ilgi de artmıştır (Mardin, 1991: 95-97). II. Abdülhamid devrinde siyasi meseleler yasaklandığından gazete ve dergilerde kültürel ve tarihi konular önemli derecede yer tutmuştur. Özellikle 1875 yılında Rum olan Papadopulus tarafından kurulan, dilsel Türkçülüğün temsilcilerinden olan Şemsettin Sami'nin müdürlüğünü yaptığı *Sabah*; 1878 yılında Ahmet Mithat tarafından kurulan *Tercüman-ı Hakikat*;

1894 yılında Abdullah Cevdet tarafından kurulan ve Türk tarihi ile ilgili araştırmalara ağırlık veren şarkiyatçı Necip Asım'ın da bulunduğu *İkdam* gazetesi, daha sonraları ortaya çıkacak olan siyasi Türkçülüğün kültürel temelini oluşturmuştur (Kushner, 1998: 23-25). II. Abdülhamid, gazete ve dergilerdeki edebi dilin uzun dönemde bir Türk kimliği oluşturabileceğini kestirememiştir (Mardin, 1991: 97).

Gökalp (2010: 37), II. Abdülhamid'in istibdat yönetiminin Türklere etkisini ve Müslümanların özellikle de Arnavutların rahatsızlığını bir anekdotla şöyle paylaşmıştır:

Biz Arnavutlar istibdadı yıkmak için Türklere yardıma hazırız. Fakat bilmelisiniz ki, bizim düşüncemizde bir Abdülhamid istibdadı yok, bir Türk istibdadı vardır, bugünkü idareden mesul olan doğrudan doğruya Türklere. Eğer bu zalim hükümete son vermezseniz biz tüfeklerimizi sizi temsil eden şahsa değil, doğrudan doğruya sizin göğsünüze çevireceğiz.

Gökalp'e göre Tanzimat'la birlikte Türklük unutturulmuştu veya az çok Türklük bilincinde olanlar da Osmanlılık geleneğinden veya istibdat yönetiminden dolayı devletin bekası için öyle davranmak zorundaydı. Diğer taraftan kendilerini İstanbullular olarak gören bazı kesimlerin sadece Türkleri değil bütün milletleri aşağılayıcı tavırları, Arnavutların Türk düşmanlığını yaymaları ve Türklerin soysuz, barbar olduğuna Türkleri de inandırması o dönemde *Ben Türküm!* nidasını köreltmisti. Aslen Türk kökenli olan birisi Arnavut olmasıyla, Araplıkla veya Kürtlüğüyle övünüyordu. Avrupalılar Türkiye'deki bütün olumsuz durumlardan Türkleri sorumlu tutarken içerideki Müslümanlar ve diğer gayrimüslimler sarayın istibdadından yine Türkleri hedef göstermiştir. Gökalp'a göre, böyle bir ortamda Türk gençliği dilde sadeleşmeye gidilmezse, milli bilinç uyandırılmazsa Türklüğün de akıbetinin Osmanlılık, İslamcılık gibi hazin bir sonla biteceğini anlamıştır. Dolayısıyla, Türklük fikrine sarılmaktan başka çarenin olamayacağı da gün yüzüne çıkmıştır. (Gökalp, 2010: 33-39).

Gökalp, Türkçülüğün doğmasından önce Avrupa'da Türklüğe karşı ön yargıyı kırarak bazı hareketlerin olduğunu belirtir. Bu hareketlerden birincisi Fransızca *Turguri* anlamına gelen *Türk-perestlik*dir. Türkiye'deki tekstil ürünleri, demircilik işlemleri, çinicilik, ciltçilik gibi birtakım Türk sanat ürünleri Avrupa'da ilgiyle karşılanmış, hatta bazı kesimlerin evlerinin belli bir bölümünü sadece bu eşyalarla donattığı görülmüştür. Ayrıca Auguste Comte, Pierre Laffitte, Ali Paşa'nın özel kalemi olan Mismar, Pierre Lotti gibi birçok yazarın Türkler ile yazmış olduğu hayranlık uyandıran yazıları da *Turguri* içinde değerlendirilmiştir. Avrupa'daki diğer hareket ise, *Türkoloji* olarak ifade edilen Türklerin tarihi ve dili ile ilgili çalışmalardır. Rusya, Almanya, Macaristan, Danimarka, Fransa, İngiltere gibi birçok Batı ülkesinde Türklerle ilgili önemli çalışmalar yapılmıştır (Gökalp, 2017: 39-40).

De Guignes (1721-1800), Arthur Lumley Davids (1811-1832), Arminius Vambery (1832-1913) ve Leon Cahun (1841-1900) gibi düşünürler eserleriyle Türklerin Orta Asya'daki kökenlerini

ve dillerini araştırmışlar, Osmanlı'da kültürel Trklgn Őekillenmesine katkı sağlamışlardır. Ayrıca Türklerin, Finliler, Macarlar ve Moğollar gibi topluluklarla etnik ve kültürel bağları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. En dikkat çekeni ise Danimarkalı Thomsen ile Rus Radloff'un Orhun Yazıtlarını Türk dünyası ile tanıştırma çabaları olmuştur (Georgeon, 1986: 27). Gökalp'in zihninde milli bilinç uyandıran Ahmet Vefik Paşa ve Süleyman Paşa'nın eserleri de bu Türkoloji akımından etkilenmiştir. Ahmet Vefik Paşa (1823-1891), *Lehçe-i Osmani* adlı eserinde Osmanlıların aslında Türk milletinin bir kabilesi olduğunu, kullanılan Osmanlı dilinin ise kapsamlı bir Türkçenin lehçelerinden biri olduğunu ispatlamaya çalışan ilk ilmi Trklerden olmuştur. Süleyman Paşa (1838-1892), *Tarih-i Alem* adlı eserinde Türklerin İslamiyet ncesi dönemlerini araştırmış, Recaizade Ekrem (1847-1914)'e yazdığı bir mektupta, Osmanlı'nın coğrafı bir ülkeyi temsil ettiğini, dil ve edebiyatın Türk dili ve edebiyatı Şeklinde ifade edilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Heyd, 1979: 124-125).

Necip Asım (1861-1935)'ın, Cahun'un *Asya Tarihine Giriş: Türklerin ve Moğolların Kökeni* adlı eserini çevirmesi Avrupa'da gelişen Türkolojinin Türklerdeki etkisini göstermek bakımından önemlidir. Asım, bu eseri Doğulu kaynaklardan yararlanarak genişletmiş ve 1900'de neşretmiştir. Türkoloji ve Trklkle ilgili önemli bir adım atan Asım, ilk Türk tarihi yazarı olarak Türklerde milli tarih bilincini oluşturmakla birlikte hem iki Orhun Kitabelerini çevirmiş hem de Göktürk alfabesini risalelerinde tanıtmıştır. Diğer taraftan Orkun'un "Türkçülerin Piri" diye adlandırdığı Veled elebi (1869-1950) hayatını Trklğe adanmış, yer yer Ahmet Mithat'ın öğretilerinden yararlanmış, özellikle Asım'la tanıştıktan sonra Türk lgatine ve yayıncılığa yönelmiştir. Şemsettin Sami (1850-1904)'ye *Kutadgu Bilig* ve *Orhun yazıtlarını* okumakta yardımcı olmuştur. Türk lgatindeki ustalığı sadece Sami'ye değil Türk dili alanındaki birçok düşünüre kılavuzluk etmiştir (Orkun, 1977: 56-59).

Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmani*'yi yeniden gözden geçirerek, *Kamus-i Türki*'yi yazan Şemsettin Sami, eski Türklerle Batı Türkleri arasındaki ilişkiyi açıklayarak, Türk diline önemli katkıları olmuştur. Vambery'e göre Kutadgu Bilig'i; Radloff'a göre Orhun yazıtlarını ilk defa Batı Türkçesine eviren kişidir. Arnavut kökenli olması ve Arnavut bağımsızlığına yönelik abaları Trklk içinde fazla önemsenmemesine neden olmuştur. Ancak Akçura, "Şemsettin Sami Bey'e kadar Osmanlıca denilen lisanın Türk lisanı olduğunu bu kadar açıklık ve kesinlikle ifade eden bir kimseyi tanımadım." diyerek Sami'nin Trklk için ne kadar önemli olduğunu göstermiştir (Akçura, 2001:95-98).

İlk Türkçülere bakıldığında genellikle ilmi, tarihi ve filolojik çalışmalarıyla gündeme gelmişlerdir. 1880-90'lı yıllarla beraber Trklg Şiir ve edebiyatla tanıştırmaya çabalayan iki düşünür ortaya çıkmıştır: Nâsir Ahmet Hikmet Bey (1870-1927) ve Mehmet Emin Bey (1869-1944). Mehmet Emin, 1897 Yunan Harbi esnasında "Ben bir Türküm, dinim cinsim uludur!" dizesiyle, Türk

dünyasında gerekli heyecan ve yankıyı uyandırabilmişti. Ahmet Hikmet ise Yunan Harbinden üç yıl sonra *Yakarış* adlı eseriyle Mehmet Emin’le başlayan Türklük heyecanını sade bir anlatımla zirveye taşımıştır. Hikmet, Servet-i Fünun edebiyatçıları arasında yabancı kelimeleri izole ederek Türkçenin eski dönemlerini de kapsayan milli bir edebiyat oluşturma gayreti içinde olmuştur (Akçura, 2001:123-124).

Kültürel Türkçülük, dış Türklerin de etkisiyle yeni bir boyuta ulaşmıştır. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Rusya’nın sıcak denizlere ve doğuya yayılma emelleri neticesinde birçok Türk topluluğu Anadolu’ya ve Balkanlar’a akın etmeye başlamıştır. O zamana dek Osmanlı Türkleriyle dış Türklerin ilişkisi genellikle salt dini veya ticari bir ilişkiden ibaret olmakla birlikte bu göç akımlarıyla bir nevi kültürel yakınlaşma sağlanmış, Türkler birbirlerinin bilincine varmışlardır. İlk büyük göç dalgası, Rusya’nın 1783’te Kırım’ı işgalinden sonra gerçekleşmiştir. Yüzyılın sonundan itibaren Rusların Volga-Ural bölgesine yönelik baskıları, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan’ın kuzeyini de etkisi altına alan Kafkasya’ya da sıçramış ikinci büyük göç dalgasına neden olmuştur. 1860-70’li yıllarla birlikte İngilizlerin ve Rusların Orta Doğu ve güneydeki çıkar çatışmasıyla bu göç akımlarına belki de en etkili olan üçüncü bir yenisi eklenmiştir. Osmanlı’nın içinde bulunduğu durumdan dolayı dış Türklere gerekli yardımı yapamaması dış Türkleri bağımsızlık arayışlarına yöneltmiştir. Nitekim, 1864’te Çin’in Batı illerinin birinde Müslümanları kendi çevresinde örgütleyerek bağımsız bir devlet kurabilmiş Yakup Beg (1820-1877) gibi başarılı örnekler rastlamak mümkündür (Kushner, 1998: 18-19).

Dış Türklere Pantürkçülüğün Osmanlı Türklerinden daha evvel şekillenmeye başladığı söylenebilir. Genellikle dış Türklerin çoğu Çarlık Rusya topraklarında yer tutmuş, 1897 nüfus sayımlarına göre, 125.600.000 olan toplam Rus nüfusunun yaklaşık %11’ine tekabül eden 13.000.000’luk kısmı Türk kökenli olmakla birlikte genellikle Müslümanlardan oluşuyordu. Rusya Türklerinde, Rusların Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikasına karşı tepki olarak İslamcılık ve Türkçülük kurtuluş gayesi olarak görülmüştür. Panislamcılık düşüncesinin temelde Panslavcılığa bir tepki olarak II. Abdülhamid’in İslamcılık anlayışıyla küresel bir boyuta ulaşması, dış Türklere Müslüman ve Türk birliğinin Rusya’nın politikalarına karşı gelebileceği düşüncesini pekiştirmişti. Rusya’nın boyunduruğunda en fazla kalan, en çok baskıya ve şiddete maruz kalan Tatar Türkleri olmuştur. Bundan dolayıdır ki, ilk Rusya Türkçüleri ve Pantürkçülük hareketlerinin ideologları genellikle Tatar Türkleri arasından çıkmıştır. Kırım Tatarlarının Osmanlı’ya coğrafik olarak yakın olmaları düşünsel bir yakınlaşmayı da beraberinde getirmiştir. Diğer taraftan Tatarlarda diğer Türklere nazaran milliyetçilik hareketlerinin daha erken başladığı noktasında başka emarelere de rastlamak mümkündür. Belki bunlardan ilk ve en önemlisi Tatarlarda XVII. yüzyılın sonlarından itibaren gelişen bir burjuvazi sınıfının oluşmasıydı. Ruslarla ticari ilişkiler belli bir Tatar aydın kesiminin doğmasına neden olmuştur. Bu aydınlar arasındaki “Yüksek Türkçe” nispeten dağınık coğrafyada bulunan ve düşük okuma yazma oranının bulunduğu Türkler arasındaki birlik fikrinin

oluşması yolundaki en büyük engeldi. Bundan dolayı ortak bir dil oluşturulması Türkçülük için hayati bir öneme sahipti. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren basın da gelişmesiyle milliyetçilik hareketleri hız kazanmıştır. Bu süreçte ise Kırım Türklerinden olan İsmail Gaspıralı (1851-1914)'nın kültürel olarak önemli katkıları olmuştur. (Landau, 1999: 17-20).

İsmail Gaspıralı, 1851 yılında Kırım'ın Bahçesaray vilayetinde dünyaya gelmiş, genç yaşta babası tarafından tahsil için Moskova askeri idadisine gönderilmiştir. Bu süreçte Rusya'daki aşırı milliyetçiliğin bir uzantısı olan Panslavizm etkisiyle Türklüğün eritmeye çalışıldığını ve eridiğini idrak etmiştir. Türklüğün kaybolmaya yüz tuttuğu ortam Gaspıralı'da Türk birliği düşüncesinin canlanmasına vesile olmuştur. 1868'de Bahçesaray Zincirli Medresesi'nde Rusça öğretmiştir. Gaspıralı, 1879'da ilk gazetesini çıkarmak için başvuruda bulunmuş ancak ret cevabıyla karşılaşmıştır. Ancak azim ve kararlılığı sayesinde Türkçe olan kısımların Rusça olması şartıyla 1883'te *Tercüman* gazetesini çıkarmaya onay alabilmiştir. "Dilde, Fikirde, İşte, Birlik" sloganıyla dilsel ve kültürel ortaklığı vurgulayarak sadece Kırım'da değil aynı zamanda Kazan, Kafkasya, Çin'de ilgi gördüğü gibi İstanbul'da da az çok yankı bulmuştur (Orkun, 1977: 71-72). Mardin'e göre, Gaspıralı, Rusya Müslümanları ile Türklerin birleşmesi hususunda İslami bağların kenetleyici bir işleve sahip olacağı düşüncesinde olmuştur (Mardin, 1991: 97).

Gaspıralı'nın düşüncelerinden etkilenen Kazan Türkleri Ceditçilik akımının da etkisiyle tarih ve etnografya alanında milliyetçi bir hareket başlatmışlardır. O zamana dek nispeten millet-Müslüman özdeşliği ve bilinçsiz bir Türk dili anlayışına sahip olunmakla birlikte *Müstefadü'l-ahbâr fi ahvâl-i Kazan* adlı eserinde Kazan tarihini Kazan Türkçesiyle yazarak milliyetin salt dinden ibaret olmadığını anlatmaya çalışan Şahabettin Mercani (1818-1889) gibi örneklere de rastlamak mümkündür. Ancak Mercani'nin tarihi ve siyasi milliyetçiliği tam olarak Türklüğü yansıtmada noktasında yetersiz kalmıştır. Mesela Kuzey Türklerinden Kazanlıları Türklüğünden ziyade "Tatar" olarak ele almıştır. Ancak yine de Akçura'ya göre Kuzey Türklüğünde milliyetçi hislerin oluşumuna *Tercüman* gazetesinden sonra ilk hizmeti olan eser *Müstefadü'l-ahbâr*; ilk en büyük hizmeti olan düşünür ise Şahabeddin Mercani'dir (Akçura, 2001: 87-92).

Orkun, Türkiye dışında Türkçülüğün bir hareket olarak ilk Gaspıralı tarafından ortaya atıldığını belirtirken ilk milli uyanışın da Azerbaycan'da milli tarihçi Abbas Kulu Ağa Bakihanlı tarafından; sonraları ise kültür hareketi olarak Mirza Feth Ali Ahundzade (1811-1878) ile ortaya çıktığını ifade etmiştir. Ahundzade, halk dilinde bazı komediler ve şiirler yayınlamıştır. Piyesleri genellikle eski zamanın tenkiti üzerine kurulu olmakla birlikte alaylı bir tarzda ele alınmış, belli bir ideolojik düşünceden bağımsız olmuştur. Ahundzade, ilk Türkçe piyesi yazması bakımından önemlidir (Orkun, 1977: 69).

Kültürel Türkçülüğe hizmet eden düşünürler burada sayılamayacak kadar fazladır. Ancak hem siyasal Türkçülüğün öncü aşaması olan kültürel evrenin şekillenmesinde hem de Türkçülüğün siyasi bir hareket olarak ortaya çıkmasında Türkiye Türklerinden daha deneyimli olan dış Türklerin katkısının altında bu düşünürlerin her birini görmek mümkündür.

Sonuç olarak Osmanlı'da II. Abdülhamid döneminde kültürel Türkçülük faaliyetlerinin arkasında Jön Türk akımının etkisi olduğu söylenebilir. II. Abdülhamid istibdadı gençliği basın sansüründen Avrupa fikirlerine yönlendirdiğinden Türk gazeteleri bu görüşler etrafında şekillenmiştir. Diğer taraftan Mardin, II. Abdülhamid'in istibdadının sanılan aksine o kadar etkin olmadığını, eğer öyle olsaydı o dönemde özellikle de *İkdam* gazetesinde edebi bir Türkçü kesimin oluşamayacağını vurgular (Mardin, 1991: 95-98). İstibdada rağmen gerçekten de II. Abdülhamid dönemi, Türklüğün utanç duyulacak bir muhtevadan gurur duyulacak bir ırk ve dil anlayışına evrildiği, Anadolu'nun Türklerin yurdu olduğu fikrinin yerleştiği ve Türk kimliğinin gerçek manasının bilincinin olduğu bir dönemi yansıtmıştır (Sarıay, 1994: 76).

2.4. İttihat ve Terakki Dönemi ve Türkçülüğün Teşkilatlanması

Önceki dönemlerde olduğu gibi II. Abdülhamid devrinde de *Jön Türkler* veya *Genç Osmanlılar* adı altında muhalif bir grubun olduğu görülmüştür. Karal'a göre, "Jön Türkler" kavramı bazen II. Abdülhamid'e karşı tüm muhalif grupları ifade ederken bazen de İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) içindeki şahıslar için kullanılmıştır. Diğer taraftan bu muhalif kesim genellikle Türkler, Araplar, Arnavutlar gibi Müslümanlardan ve gayrimüslimlerden oluştuğundan terminolojik olarak "Genç Osmanlılar" kavramının da kullanıldığı görülür. Yine Karal, Jön Türklerden veya Genç Osmanlılardan kasıt tüm muhalif gruplar ise bu kesimin hiçbir zaman organik siyasi bir parti teşkil etmediğini, İTC'nin ise görüş ayrılıklarına rağmen siyasi bir parti etrafında toplanabildiğini ifade eder (Karal, 2007: 510-511).

İTC, *İttihad-ı Osman Cemiyeti* adı altında 1889 yılında Askeri Tıbbiyeli olan, başta Abdullah Cevdet ve İbrahim Temo'nun bulunduğu beş öğrenci tarafından kurulmuştur. 1895'te Ahmet Rıza ile irtibata geçen üyeler onun görüşleri üzerine cemiyetin ismini İTC olarak değiştirmişlerdir (Aksin, 2017: 47). İTC'de genellikle görüşler birbirine zıt üç şahıs etrafında şekillenmişti: Ahmet Rıza (1859-1930), Mehmet Murat (1852-1912) ve Prens Sabahaddin (1879-1948). Pozitivist düşünceden etkilenen Ahmet Rıza, sistemli bir yönetim oluşturulması, eğitimin ve müspet ilimlerin geliştirilmesi taraftarıydı. Mehmet Murat ise şeriata dayalı bir İslam devleti kurulması gerekliliği üzerinde duruyordu. Ahmet Rıza'nın benimsediği pozitivist okulun karşısında olan Le Play okulundan etkilenen Prens Sabahaddin, Doğulu toplum tipinden Batılı toplum tipine geçilmesini savunuyordu. Çünkü reformların başarısızlığı Osmanlı'nın toplumsal yapısından kaynaklanmıştır. Bunun için ise merkezîyetçi olmayan, adem-i merkezîyetçi bir yapı gerekliydi (Berkes, 2012: 393-398).

Siyasi Türkçülüğün Jön Türk faaliyetlerinin bir uzantısı olarak Avrupa'daki yayınların Osmanlı'ya gizlice intikal etmesiyle başladığı söylenebilir. Tunalı Hilmi (1871-1927)'nin Türk milletinin hakim kılınması düşüncesi haricinde Jön Türklerin ilk yıllarda siyasi bir Türkçülüğe yönelik çalışmalarını görmek pek mümkün değildir. Bu yıllarda genellikle Jön Türk yayın organlarında Osmanlıcılığın ve İslamcılığın etkisinin olduğu görülür. 1902'de İTC'nin Paris'te yapılan Osmanlı Hürriyet Pervan Kongresi'nde Prens Sabahaddin yanlıları ve Kürtler dışındaki Türk olmayanlardan oluşan kesim ile Ahmed Rıza ve yanlıları arasında bir hizipleşme yaşanmıştır. Ahmed Rıza ve yanlılarının "icraatçılar" adında birleşmeleri sonrası siyasi Türkçülüğe yönelik faaliyetlerin arttığı gözlemlenmiştir. Bu gurubun çıkarmış olduğu *Şûrâ-yı Ümmet*, bir taraftan Türkçülüğe kayarken diğer taraftan Mısır'da siyasi Türkçülüğe yönelik ilk yayınlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Kahire'de *Türk* adıyla ilk gazete yayımlandığında 1903'te Şerafeddin Mağmumi, Celaleddin Arif, Ali Kemal ve Esad Bey tarafından çıkarılan *Türk* makalesinde Türk ırkının diğer kavimlerle ilişkileri ele alınmış ve üstünlüğü vurgulanmıştır (Hanioglu, 2012: 552-553).

İTC arasındaki hizipleşme Rusya Türklerinden Yusuf Akçura (1876-1935)'nin da dikkatinden kaçmamıştı. Akçura 1902'de Kahire'de Ahmet Rıza tarafından çıkarılan *Şûrâ-yı Ümmet* ve *Meşveret* gazetelerinde milliyet sorununa değinmişti. Akçura, Jön Türklerin fikirlerinin Osmanlı'ya uyarlanma imkanı kalmadığını, Müslümanlar ve gayrimüslim kutuplaşmasından bir birlik veya uzlaşma çıkmasının zor olduğunu ve gayrimüslim kesimlere özerklik tanınması gerektiğini aksi takdirde bağımsızlıklarının kaçınılmaz olduğunu yazmıştır. Bu yazılarını daha sistemli bir şekilde *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı makalesinde İstanbul'un istibdadından dolayı 1904'te Kahire'deki *Türk* gazetesinde yayınlamıştır (Berkes, 2012: 399-400).

Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı makalesinde II. Mahmud döneminde başlayan Osmanlılık anlayışının Genç Osmanlılarla birlikte İslamcılığa evrildiğini, II. Abdülhamid döneminde de "Din ve devlet birdir." şeklinde bir anlayışın benimsendiğini belirtir. Ayrıca, ırk temelli bir millet fikrinden ve gerekliliğinden bahseder. Akçura'ya göre bir kişi aynı anda "Osmanlı ve Müslüman bir Türk" olamaz. Bunun nedeni ise her bir cemiyetin kendine göre menfaatlerinin bulunması ve bir cemiyetin menfaatinin artırılması diğerlerinin güçsüzleştirilmesi anlamına gelmesidir. Diğer taraftan kaynaşmış halde bulunan topluluğun ne Türkler ne Müslümanlar ne de gayrimüslimler tarafından istenmediğini belirtir. Bundan dolayı, Akçura, Türk birliğinin en faydalısı olacağını savunmuştur. Türk birliğiyle din ile ırk arasındaki ilişkinin pekişeceğini diğer bir ifadeyle bazı Müslüman unsurların Türkleşebileceğini, bu duruma adapte olamayan Müslümanların ise tecrit edileceğinden kendi içinde daha sıkı bir düzenin sağlanabileceğini ifade etmiştir (Akçura, 2018: 113-140). Akçura'nın bu görüşleri *Türkçülüğün Manifestosu* olarak bilinir. Genellikle Türk milliyetçiliğinin siyasi evresinin başlatılmasında bu eserin baz alındığı söylenebilir.

Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset*'i yayınlanmasından belli bir süre sonra 24 Kasım 1904'te yine aynı gazetede Akçura'nın eserine istinaden Hüseyinzade Ali (1864-1940) tarafından A. Turani imzalı *Mektub-ı Mahsus* adlı bir makale yayınlanmıştır. Hüseyinzade, Pantürkizm ve Panislamizm karşıtı değil savunucusu olduğunu vurgulamıştır. Müslümanların ve Türklerin dünyanın her yerinde mezhepçiliğin azaltılması ve dinin Kur'an olduğunun farkına varılmasıyla bir birlik oluşturabileceğini ileri sürmüştür. Hüseyinzade makalenin başında Tatar kavminin aslında Türk olduğunu ayrı bir kavim olmadığını belirtmiştir. Bu anlamda Hüseyinzade, kültürel ve siyasi Türkçülüğün Azerbaycan'daki ilk savunucusu olmuştur. Diğer taraftan Hüseyinzade, makalenin sonunda yazdığı bir manzumede bütün Türklüğe yönelik çağrısı dikkat çekmiştir. Bundan dolayı onun görüşleri Pantürkizmden ziyade daha geniş bir Türk birliğini temsil eden Panturanist olarak ele alınmış, Müslüman Türkler içinde "ilk Turani" yani "Panturanist" olarak görülmüştür. Akçura, Hüseyinzade'nin kullanmış olduğu "A. Turani" imzasının bundan ibaret olduğunu belirtmiştir. Hüseyinzade'nin Turanist görüşleri II. Meşrutiyet'ten sonra Ziya Gökalp'i ortaya çıkarmıştır (Akçura: 2018: 191-203). Ayrıca Hüseyinzade, 1907'de *Füyuzat* adlı dergide Türkçülük, İslamcılık ve Avrupacılık olarak Türk milliyetçiliğinin aşamalarını belirtmiştir (Landau, 1999: 26). Gökalp'in Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak eseri Hüseyinzade'nin etkisini göstermek bakımından önemli olduğu söylenebilir.

Türkçülük hareketinin bir başka önemli ismi de Azerbaycan Şuşa'da doğan Ahmet Ağaoğlu (Agayev) (1869-1939)'dur. Yüksek tahsili için önce Petersburg sonra Paris'e giden Ağaoğlu, yazı hayatına bu dönemde atılmıştır. Memleketine döndüğünde Türklük düşüncesini bölen Sünni ve Şii ihtilafını kaldırmak için faaliyetlerde bulunmuştur. Genel olarak Ağaoğlu, Türklük yerine Müslümanlar üzerine odaklanmıştır. Ermenilerin Türklere karşı faaliyetlerine yönelik *Fedai* adında gizli bir örgüt oluşturmuş ve mücadelelerde bulunmuştur. Bu siyasi faaliyetleri nedeniyle hükümet tarafından hoş görülmeyen Ağaoğlu, İstanbul'a kaçmak zorunda kalmıştır (Orkun, 1977: 77-78).

1906'da İTC'nin Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adıyla yeniden örgütlenmesiyle Akçura'nın da dahil olduğu pek çok Türkçü bu gruba üye olmuştur. Bu durumun önemi ise önceden entelektüel bir yayın olan *Türk* dergisinin yeni oluşan grubun ideolojisini yansıtarak siyasi bir içeriğe sahip olacak bir zemin oluşturmasıdır. Diğer taraftan İTC'nin merkez dışındaki Bulgaristan, Girit, Kafkaslar ve Kıbrıs gibi bağımsız olan ya da özerklik kazanan bölgelerdeki Türkçülük hareketleri örgütün etki alanını genişletmişti. 1905 Rus-Japon Savaşı'nda Rusya'nın yenilmesiyle oluşan özgür ortam Agayev, Gaspıralı, Hüseyinzade gibi Rusya Türklerinin Türkçülük faaliyetlerini hızlandırmış ve İTC ile olan yakın ilişkileri, Jön Türklerin Türkçülük fikrine yeni bir boyut kazandırmıştır. İTC 1907'de Selanik'te kurulan genellikle subay ve memurlardan oluşan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'yle birleşince cemiyetin propagandasında bir değişikliğe gidildiği söylenebilir. Makedonya merkezli bu hareket, eylemlerinin gerçekleşmesinde çeşitli unsurların özellikle Arnavutların desteğine ihtiyaç duymasından ötürü cemiyetin 1908 Devrimine kadar Türkçülük ekseninden tekrardan Osmanlıcılığa

dönmüştür. Cemiyet düzenlemelerindeki “Türk” kavramları “Osmanlı” olarak değiştirilmiştir (Hanioglu, 2012: 553).

1908’de İTC’nin faaliyetlerinin bir uzantısı olarak saraya meşruti yönetime geçilmesi için ulti­matom gönderilmiş ve Makedonya’daki ayaklanmaların önlenemez bir hal almasından dolayı II. Abdülhamid Kanun-i Esasi’yi tekrardan yürürlüğe koymak zorunda kalmıştır (Berkes, 2012: 401). II. Abdülhamid’e muhalif olan tüm kesimleri temsil eden Jön Türkler etnik, dini ve görüş farklılıklarına rağmen bu dönemde çatışma içinde olmamıştır. İTC, meşruti yönetime geçildikten sonra sorunların daha kolay bir şekilde halledileceği kanısında olmuştur ancak Karpat’ın da belirttiği gibi, Osmanlı geleneksel yapısının çözülmesinden yine bizzat kendileri sorumlu olmuştur (Karpat, 2017: 200).

1908 seçimlerinde Prens Sabahaddin’in temsil ettiği Ahrar Fırkası kaybetmiştir. İttihatçılar hem temsil ettiği İttihat ve Terakki Fırkası (İTF)’nin kazanmasının rahatlığıyla hem de ülke dışında faaliyet gösterdikleri için kendilerini yönetime yabancı olarak görmelerinden dolayı 1913’e kadar aktif olarak yönetimde olmamışlar, hükümeti kontrol ederek faaliyetlerine devam etmişlerdir. 1909’da şeriata tekrardan geri dönülmesini isteyen askerlerden oluşan bir grup tarafından “31 Mart Vakası” olarak da bilinen karşı devrim gerçekleştirilmiştir. “Hareket Ordusu” tarafından bastırılan bu hareketin sorumlusu olarak gösterilen II. Abdülhamid tahttan indirilmiştir (Ahmed, 2006: 77-79).

II. Meşrutiyet’ten sonra oluşan siyasi boşluk ortamı Osmanlı fikir akımlarını tekrar gündeme getirmiştir. Osmanlıcılıktan başka Garpcılık, İslamcılık ve Türkçülük fikir akımları çeşitli kesimlerce ve yayınlarla desteklenmiş, Osmanlı’nın dağılmasını önlemek için çözüm arayışı içinde olmuştur (Sarı­nay, 1994: 82).

Garpcılığın III. Selim’le başlayan Batılılaşma hareketinden farklılık arz ettiği söylenebilir. Bu anlamıyla düşünüldüğünde Meşrutiyet Dönemi’nde gerçekleşen faaliyetlerin hemen hepsi “Garpcı” olarak adlandırılabilir. Genellikle Abdullah Cevdet tarafından çıkarılan *İçtihat* dergisi etrafında toplanan bu grup, yeni bir devlet kurmaktan ziyade mevcut devleti yeniden düzenlemeyi amaçladığından devrimci bir nitelik taşımamışlardır. Garpcılar, devletin içinde bulunduğu durumdan ancak Batılılaşma yolunu seçerek kurtulabileceğini savunmuşlardır. Rasyonalist bir düşünceye sahip bu akım kendi içinde sistemli bir fikir üretmemiştir. Savunucuları arasında Abdullah Cevdet başta olmak üzere, Celal Nuri ve Kılıçzade Hakkı’yı saymak mümkündür (Tunaya, 1998: 90). Garpcılar arasında Batı’dan ne ölçüde yararlanılması gerektiği hususunda birtakım fikir ayrılıkları yaşandığı söylenebilir. Aşırı Batıcılar, Batı’nın her alanda örnek alınmasını savunurken bazı Batıcılar da Batı ile Doğu’nun uyumlu olmasını sağlamak için Batı’dan alınacak şeylerin seçilmesi taraftarıydı (Karpat, 2010: 108).

Meşrutiyet Dönemi'nin en yaygın fikir akımı olan İslamcılık, Osmanlı padişahının hem halifelik gücünü elinde bulundurması hem de devletin çoğunluğunun Müslümanlardan oluşmasından dolayı Osmanlı'nın kurtuluşunu “İslam ittihadı” düşüncesinde aramıştır. Bu grup önceleri *Sırat-ı Müstakim* sonra ise *Sebilürreşad* dergileri etrafında görüşlerini dile getirmiştir. İslamcıları da kendi içinde muhafazakarlar ve modernistler olarak ayırmak mümkündür (Tunaya, 1998: 91). Sait Halim Paşa, Şemsettin Günaltay ve Mehmet Ali Ayni modernist; Babanzade Ahmet Naim ve Mustafa Sabri muhafazakar olarak gösterilebilir (Akşin, 2017: 84).

Türkçülük akımının diğerlerine nispeten yeni olduğu söylenebilir. Çünkü, Jön Türklerin muhalefetine ilk yıllarına tekabül eden 1889 ile 1908 arasında azınlıkların desteğine ihtiyaç duyulmasından Türk milliyetçiliği açıkça savunulmamıştır. 1908 Devrimi sonrasında ise Türk merkezli Osmanlı devleti düşüncesi rağbet görmüştür (Karpat, 2010: 110). Ziya Gökalp (1876-1924)'in etrafında toplanmış bu grup *Genç Kalemler*, *Türk Yurdu*, *Küçük Mecma* gibi dergilerde ve *Türk Yurdu* teşkilatında örgütlenmişlerdir. Savunucuları olarak Ziya Gökalp, Ahmet Agayev, Yusuf Akçura, Fuat Köprülü, Ömer Seyfettin, Hamdullah Suphi ve İsmail Hakkı gibi isimler sayılabilir (Tunaya, 1992: 98).

Devletin dağılmasına yönelik ortaya atılan fikir akımları, Osmanlı'da zaman zaman birbirlerinin alternatifi zaman zaman da tamamlayıcısı olarak görülmüştür. Aslında bu fikir akımlarının gayrimüslim kesim ve bazı Müslümanlar arasında kabullenmeme tepkisinin bir sonucu olarak ortaya atıldığı söylenebilir. Diğer bir ifadeyle, Osmanlıcık politikasıyla başlayan “devletin kurtuluş reçetesi” arayışları farklı unsurlarda farklı tepkilere neden olmuş, azınlıkların milliyetçi hareketleriyle bağlantılı olarak ortaya atılan çözüm de revizyona uğramıştır. Dolayısıyla Gökalp (2010: 12)'de milliyetçiliğin ilk başta Müslüman olmayanlarda daha sonra Müslümanlarda özellikle Arnavut ve Arap kesiminde en son da Türklerde ortaya çıktığını ifade etmiştir.

II. Meşrutiyet'ten sonra hemen hemen II. Abdülhamid'e muhalif olan her kesim kendi amaçlarını gerçekleştirebilecekleri için meşruti yönetimi sevinçle karşılamıştır. Makedonya çeteleri dağdan inmiş, Rum ve Ermeniler kendi çıkarlarının hesaplarını yapmaya başlamışlardı. 1908 seçimleri sonrası çeşitli farklılıklar olmakla birlikte toplam mebus sayısının 288 olduğu belirtilir. Bu mebusların 147'si Türk, 60'ı Arap, 27'si Arnavut, 26'sı Rum, 14'ü Ermeni, 4'ü Yahudi ve 10'u Slav'dı. Türkler mecliste fazla olduğu halde genel olarak bakıldığında önemli bir çoğunluğu temsil etmemiştir. II. Abdülhamid'in meşruti yönetimden çekinmesinin nedenlerinden birisinin de bu olduğu söylenebilir. Farklı etnik kökenli gruplara meşruti hak verilmesi yeterince olgunluğa erişemeyen hatta ortak bir dilin bile benimsetilemediği bir devlette yıkımdan başka bir şey getirmezdi. II. Abdülhamid'in bu konuda haklı olduğu da söylenebilir. Nitekim, Hristiyan mebuslar kendi milli davaları için örgütlenerek mücadelede bulunurken Arap ve Arnavut Müslümanların da Osmanlı'ya karşı tavrı yükselmeye başlamıştı. Yunanlılar tarafından desteklenen Rumlar en fazla

çatışma içinde olan grup olmuştur. İTF'ye muhalefet olan hemen hemen bütün partiler, akabinde Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar, Araplar ve Arnavutlar kendi milli amaçlarına ulaşmak için Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nda birleşmişlerdi (Eryılmaz, 1990: 161-164).

Osmanlı, 1908 Devriminden sonra Birinci Dünya Savaşı'na kadar birçok azınlık hareketleriyle uğraşmak zorunda kalmış ve neticesinde toprak kayıpları yaşamıştır. Bosna-Hersek, Avusturya-Macaristan tarafından ilhak edilmiş, Bulgarlar bağımsızlığını kazanmış, Girit Yunanlara kalmıştı. Diğer taraftan Trablusgarp Savaşı sonrası Kuzey Afrika'daki son toprak parçası olan Trablusgarp, Bingazi ve Oniki Ada kaybedilmişti. 1913 Balkan Savaşı sonrası ise Osmanlı, İstanbul ve Trakya'nın bir bölümü hariç Balkanlar'daki çoğu toprağı yitirmişti (Georgeon, 1986: 53). Balkan Savaşlarının bir değer önemli sonucu da Osmanlılık politikası gözden düşmüş, azınlıkların ayrılıkçı faaliyetleri Türklük duygusunu daha da pekiştirmişti. Asya ve Avrupa'da yaşanan kayıpları telefi etmek için Pantürkçülük Jön Türkler içindeki bazı isimler tarafından dile getirilmeye başlamıştı. Nitekim, İttihat ve Terakki üyesi olan Halil Bey'in 1914'te mecliste yaptığı konuşmada ülke dışındaki Türklerin varlığından ve vatan parçalarının öneminden bahsetmişti (Landau, 1999: 71-73).

Müslüman unsurlar arasında da milliyetçi hareketleri görmek mümkündür. Arnavutluk 1912'de bağımsızlığını ilan etmişti. Kösoğlu'na göre, Arnavut bağımsızlığı Arnavutluk'un dini bölünmenin siyasi bir bölünme yaratacağı endişesinden kaynaklanmıştı. Arnavutluk'un çevresinin Hristiyan toplumlarla çevrili olması ve Fransa, İtalya ve Avusturya'nın Katolik Arnavutları; Fener Rum Patrikhanesinin Ortodoks Arnavutları desteklemesi, Arnavutlarda dinsel ayrışmayı artıracığı ve çevre devletler tarafından tahakküm altına alınacağı korkusunu yaratmıştı. Diğer taraftan Arnavut bağımsızlığında Sırp'ların Arnavut karşıtı eylemlerinin de etkisinin olduğunu söylemek mümkündür (Kösoğlu, 2008: 211-212). 1911'deki Trablusgarp Savaşı'yla Libya'nın kaybedilmesi Osmanlı'nın Araplara yeteri kadar güvence sağlayamadığı düşüncesini gündeme getirmişti. Laik bir temele sahip olan Jön Türklerin, Arapça konuşulan bölgelerdeki Türkçe eğitimini zorunlu kılması Arap milliyetçiliğini de kaçınılmaz olarak tetiklemişti (Karpat, 2017: 200). Ancak yine de Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı nüfusunun çoğu Müslüman Türklerden olduğundan İslamcılık-Türkçülük politikasının bir uzantısı olarak Arapların milliyetçilik hareketlerinin kırılacağı ümit edilmişti.

Gayrimüslimler ve Türk olmayan Müslümanlarda meydana gelen milliyetçilik hareketleri sadece Osmanlıcılığın değil aynı zamanda İslamcılığın da yeniden sorgulanmasına zemin hazırlamıştı. Balkan Savaşları sonrasında Osmanlılık politikası etkisini yitirmişti. Bundan sonraki süreçte özellikle Selanik'in kaybedilmesinden sonra İstanbul'a gelen Ziya Gökalp sonrası İttihatçıların Türklüğe önem verdiği görülmüştür. Ancak Rumların, Ermenilerin ve Arapların tamamen bağımsızlığını kazanmamaları Türkçülükten başka Osmanlılık ve İslamcılık politikalarını da gündemden düşürmemişti (Sarıay, 1994: 88-93).

Tüm bu süreçte Türkçülüğün kaçınılmaz olarak benimsenen bir politika olmaya başladığı söylenebilir. Tanzimat'la başlayan kültürel Türkçülük çabalarının meyvelerini vermesi için gerekli koşullar oluşmuştu. Akçura'nın etnik temelli milliyetçilik fikri Türklerin zihninde gerekli etkiyi yaratabilmişti. Yapılması gereken ise teşkilatlı bir biçimde gerekli yayın ve cemiyetlerle geniş kitlelere ulaşabilmektir. Bu süreçte yine Rusya Türklerine ve akabinde Gökâl'pe önemli işler düşecekti.

Jön Türk Devrimi sonrası Akçura, siyasal Türkçülüğün daha etkin bir şekilde yürütüleceğini ummuştur. Ancak devrim sonrası siyasi ortam Batıcılık, İslamcılık ve Osmanlıcılık ekseninde ele alınmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan Alman taraftarı olan Akçura, yeni rejimin İngilizlerle olan yakınlığını tasvip etmiyordu. Bu koşullar neticesinde Akçura ilk başlarda siyasi eylemlerden ziyade kültürel faaliyetlere odaklanmıştır. Aralık 1908'de İstanbul'a vardığında Veled Çelebi, Necip Asım gibi Türkçülerle *Türk Derneği*'ni kurmuştur. Dernek, Türk tarihini, edebiyatını, kültürünü, dilini araştırmayı ve bunları geniş kitlelere duyurabilmeyi amaçlamıştır (Georgeon, 1986: 53-57).

Derneğin aktif üyelerinden olan Veled Çelebi'nin kamu görevine başlaması, Akçura'nın İstanbul'u terk etmesi, Raif Fuat ve Necip Asım'ın resmi görev için ayrılmalarından dolayı dernek, uzun dönemli olmamıştır. Sadece 7 sayı çıkarabilmiştir. Ancak dernek, özellikle ileride İttihat ve Terakki'ye katılacak Enver Bey'in dayısı Halil Bey ve Baha Şakir Bey gibi devlet adamlarını arada ağırladığından ve görüşlerini kısmen de olsa duyurabildiğinden bu şahıslarda Türkçülüğe yönelik bir etki yaratabilmiştir. Dernek son sayısını çıkardıktan kısa bir zaman sonra *Türk Yurdu* adında daha kapsamlı bir dergi çıkarılmıştır (Akçura, 1978: 211-212).

Türk Yurdu Dergisi'nden evvel Türkçülüğün sistemleşmesinde önemli rol oynayan Selanik'te çıkarılan *Genç Kalemler Dergisi*'nin önemine değinmek gerekir. Dergi, Ali Canip, Ömer Seyfettin ve birkaç arkadaşı tarafından 1911'de yayınlanmaya başlamıştı ve dil meseleleri üzerine odaklanmıştı. Dergi ilk sayısında amacını, "Yeni lisan, Çağatay Türkçesini yahut Anadolu lehçelerini tervice çalışmıyor, geriye, maziye dönmüyor, İstanbul'da konuşulan en gelişmiş İstanbul lehçesini bütün incelikleri ile meydana çıkararak bütün Türklere tamim etmek istiyor." şeklinde belirtmiştir. Özetle yeni lisan hareketinin aslında Osmanlıcadan ziyade Türkçe bir hareket olduğu anlatılmaya çalışılmıştır (Orkun, 1977: 79-80).

Gökâl'p, dergide Tefvik Sedat imzalı meşhur *Turan* şiirini neşrederek, dergiye Türkçü bir özellik kazandırmıştır. İlerleyen süreçte Ali Canip, milli bir dili ve edebiyatı vurgularken Gökâl'p de açıkça ismini gizlemeden Türklüğünü dile getirmiştir (Orkun, 1977: 79-80). Birçok üye 1912'de Yunanlıların Selanik'i işgal etmesi üzerine İstanbul'a gelmiş, Türk milliyetçiliğinin daha aktif takipçileri olmuştur (Georgeon 1986: 54).

Akçura, Türkçülüğün Osmanlı'da sistemleşmesini sağlayan ilk teşkilatlı derginin *Türk Yurdu Dergisi*; cemiyetin ise *Türk Yurdu Cemiyeti* (TYC) olduğunu belirtir (Akçura, 1978: 220). *Türk Yurdu Dergisi*'ni çıkarma fikri Mehmet Emin tarafından ortaya atılmıştır. Ancak Mehmet Emin Erzurum valiliğine atanınca dergi Akçura tarafından yönetilmiştir. Kasım 1911'de yayın hayatına başlayan dergi 1911 ile 1918 arasında 161 sayı çıkarmıştır. 1918-24 arası hariç 1931'de *Türk Ocakları* kapatılıncaya kadar yayın hayatına devam etmiştir. Dergi hem Çarlık Rusya'nın baskısından kaçan aydınları hem de Avrupa düşüncesiyle yoğrulmuş Osmanlı aydınlarını etrafında toplamıştır. İlk yıllardaki yazarları arasında Ethem Nejad, İsmail Gaspıralı, Abdullah Cevdet, Halide Edip, Abdülhak Hamid, Tekin Alp gibi aydınları saymak mümkündür. Daha sonra ise Ziya Gökalp, Celal Sahir, Necip Asım, Rıza Tevfik ve Hamdullah Suphi katılmıştır (Gümüsoğlu, 2008: 269).

Türk Yurdu Dergisi'ni çıkaran TYC olmuştur. TYC'nin görevi, Türk çocuklarına yönelik yurt tedarik etmek ve Türklerin kültürel seviyelerini artırmak ve girişimciliğine katkı sağlamak için gazete çıkarmak olarak belirtilmiştir. Derginin genel ilkelerine bakıldığında, Türk ırkının sade bir dilde anlatılması, siyasetten önce Türklerin kültürel, bilimsel ve ekonomik olarak yükselmesini sağlayacak konulara yer verilmesi, Türkiye dışındaki Türklerle olan etnik bağlılığın vurgulanması, siyasette tarafsız bir politikanın izlenmesi ve Türklüğün çıkarları savunulurken diğer unsurlarla çıkar çatışmasına girilmemesi ve Türklüğün Batı'nın olumsuz yargılarından kurtarılması gibi bazı prensipleri olduğu görülür (Akçura, 1978: 212-214).

Türk Ocağı, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyesi olan Gökalp, daha sonra ocak başkanı olacak olan Hamdullah Suphi ve Celal Sahir'in "dilde Türkçülük" anlayışlarının bir uzantısı olarak 1912'deki Balkan Savaşı'na denk düşen bir zamanda kurulmuştur ve bazı kesintilere rağmen 1931'e kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Balkan Savaşlarıyla Osmanlılık akımının etkisini kaybetmesi ve 1912'de Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı makalesini İstanbul'da yeniden yayınlaması, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren revaçta olan kültürel Türkçülüğün seyrini siyasi bir boyuta ulaştırmaya teşvik etmiştir. Ancak daha önceki dergilerin nizamnamesine göre Türkçülük, "siyaset dışı" bir hareket olarak değerlendirilirken bu çizgiden sapmama kaygısı da hep var olmuştur (Üstel, 2008: 263). Siyaset dışında kalma durumu *Türk Ocağı*'nin başlangıç nizamnamesinde de belirtilmişti. Nitekim nizamnamenin dördüncü maddesi, "... asla siyaset ile uğraşmayacak ve hiçbir vakit siyasi firkalara hizmet etmeyecektir." şeklindedir (Akçura, 1978: 215). Ancak ocak, bir taraftan kültürel Türkçülüğü vurgularken diğer taraftan Osmanlı'da bulunan Arap, Çerkez, Rum gibi azınlıkları ve etnik toplulukları "Türk" sıfatıyla damgalama gayreti içinde olmuştur (Üstel, 2008: 264). Ocak genel olarak, Müslümanlar arasında önemli bir topluluk olan Türklerin kültürel, bilimsel, ekonomik ve sosyal olarak geliştirilerek Türk ırkının ve dilini gerekli olgunluğa erdirmeyi amaçlamıştır. Cemiyet bu amaçlarına ulaşmak için ise dersler, konferanslar ve seminerlerin verileceği kulüpler ve okullar açmaya, kitap ve makale yayınlamaya çabalamıştır (Akçura, 1978: 215).

Akçura, *Türk Ocağı*'nin kuruluş zamanlarında ve *Genç Kalemler*'in Türkçülük hareketlerinin İTC tarafından desteklendiğini ifade eder. Türkçülüğünü açıklamaktan kaçınmayan İTC bu desteklerle tüm bu teşkilatlanmaların, özellikle TYC ve *Türk Ocağı*'nin, kendileriyle bağlantılı olduğu algısını yaymak istemiştir. Bu destekler cemiyetlerde karşılık bulmuş ve bu etkileşim cemiyetlerin İTC'nin dağılmasına kadar ayakta kalmasına vesile olmuştur (Akçura, 1978: 221). Hanioglu'na göre, İTC'nin Türkçülüğe yönelmesi bazı problemlere neden olmuştur. İTC, Osmanlılık ile Türkçülüğün bağdaştırılarak Türklerin kültürel ve bilimsel olarak geliştirilmesini ve milli bir bilinç kazandırılmasını Osmanlı'nın bekası için bir çözüm olarak düşünmüştür. Diğer taraftan İTC, Osmanlı'nın Türk merkezli olarak canlandırılmasının diğer unsurlar için de faydalı olacağı görüşünde olmuştur. Ancak diğer unsurların tepkileri ve Balkan Savaşları sonucunda İTC, Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte daha önceden benimsediği Türkçülük anlayışını resmi Osmanlılık düşüncesinin önüne koymuştur. Özellikle, 1914'ten sonra Rusya'nın dağılacağı düşüncesi kültürel düzeydeki Türkçülüğü, Pantürkizm ve Turancılık gibi siyasi bir zeminde hareketlendirmiştir (Hanioglu, 2012: 553-554).

1908 Devriminden sonra Türkçülük ideolojisini benimseyen aydınlar arasında İslamcılık ve Türkçülüğün bağdaştırılmasında bir farklılık yaşandığı söylenebilir. Örneğin, Babanzade Ahmet Naim, *İslam'da Davay-ı Kavmiyet* yazısında, İslam dininin kavmiyetin önünde bir engel olduğunu ifade etmiştir. Ahmet Naim'e cevap *Türk Yurdu Dergisi*'nde Ahmet Ağaoğlu tarafından gecikmemiştir. Ağaoğlu, İslamiyet'in Türklerin dini olduğunu, İslamiyet ne kadar gelişirse Türklüğün de o kadar gelişeceğini ve Türkler arasında ortak bir bilinç oluşturabileceği hususunu tarihten örnekler vererek açıklamaya çalışmıştır. Genel olarak Türkçüler İslamiyet'e sıcak yaklaşmışlar; ancak onlara göre, İslam farklı etnik kesimleri asimile eden bir politika olarak görülmemeliydi. Aksine, İslam Türkçülere göre, Müslümanların yeniden canlanması için gerekliydi (Öğün, 2000: 125-126). Gerçekten ilginçtir ki, aşırı Türkçüler bile açıkça İslamcılığı Türkçülüğün önünde bir engel olarak görmemişlerdi. Hatta, Gökalp gibi Türkçüler bile ilk başlarda İslamcılığın Türkçülükle uyumlaştırılabileceği hususunda hemfikirdi. Nitekim, Gökalp'in *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* adlı yapıtını 1913'te *Türk Yurdu*'nda yayınlanmasının tesadüfi olmadığı söylenebilir (Hanioglu, 2012: 554).

Gökalp'in, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* yapıtı o dönemdeki görüşlerini özetler niteliktedir. Onun bu sentezindeki sıralamanın gelişigüzel olduğunu söylemek zordur. *Türkleşmek*, ırki anlamdan ziyade, ancak Türk merkezli, ortak bir kültürel maziye paylaşılan insan topluluğunu; *İslamlaşmak*, kendi içinde kültürel benzerliği elde eden nispeten türdeş bir topluluğun manevi birlikteliğini pekiştiren ümmet algısını; *Muasırlaşmak* ise Türk-İslam kültürünün oluşturduğu sağlam yapının maddi ihtiyacına yönelik taklitten ziyade seçici ve sentezleyici Batı'ya ait ilmi ve fenni çalışmalarının gerekliliğini resmettiği söylenebilir. Dolayısıyla, Gökalp'in sentezi

tamamlayıcılık ilişkisi üzerine kuruludur. Ancak, Gökalp daha sonraları Türkçülüğü daha da ön plana çıkaracaktır.

Gökalp ile Akçura'nın görüşleri arasında kavmiyetin ve dinin Türk milleti tahayyülünde ne kadar etkili olduğu hususunda temel farklılıklar olduğu söylenebilir. Akçura, milli kimliğin dayanağı olarak, kavmiyeti, ırkı, soyu ve kan bağıını ön plana çıkarırken dini geri plana itmiştir. Aslında, Akçura'nın aklında olan şeyin laik bir düzen oluşturulması olduğu söylenebilir. Gökalp ise, her ne kadar başlarda Pantürkist bir bakış açısına sahip olsa da zamanla özellikle 1916'dan sonra Türkçülüğü, Anadolu ve Rumeli Türkçülüğü olarak mekânsal bir kısıtlamaya tabi tuttuğu söylenebilir. Gökalp, yer yer Türklük fikrinin gelişmesinin önüne bir set çeken Osmanlılık politikasını eleştirmiştir. Çünkü, alt sınıfın içselleştirdiği özgün bir Türk kültürü anlayışı mevcuttur ve bu düzenin korunması gerekirdi. Diğer taraftan Gökalp, Akçura'nın aksine İslamiyet'i ikinci bir plana atmamış, hatta Türkçülüğü pekiştiren bir olgu olarak görmüştür (Karpat, 2017: 201).

İttihat ve Terakki döneminde bir başka mesele de Türk burjuvazisinin gerekliliği üzerineydi. Berkes (2012: 468) Akçura'nın *Türk Yurdu* 'nda yayınlamış olduğu *İktisat* makalesindeki şu ifadeleri paylaşmıştır:

Çağdaş, ileri devletler burjuvazinin, sermaye adamlarının, bankerlerinin üzerinde yükselmiştir (...) Ulusçuluğumuz köylüğe baş yeri vermeyi bize emrediyorsa da aynı ölçüde Türk burjuvazisinin gelişmesini de emreder. Osmanlı İmparatorluğu'nda esnaf ve ticaret loncalarının çöküşünden sonraki Türk toplumu kasaba eşrafından, köylüden, memurlardan mürekkep sakat bir organizmadır. Türkler bir burjuva sınıfı geliştirmezlerse köylüden ve hükümet memurlarından mürekkep ulusal bir toplumun yaşama olanakları pek zayıftır.

Türk Yurdu 'nun temsilcileri kendilerini “halkseven ve milliyetçi” olarak ifade etmişlerdir. Bu cemiyetin amaçlarından bir tanesi de milli bir burjuvazi sınıfının oluşturulmasıydı. Dergi genel olarak bütün sorunlarla ilgilenmekle birlikte ekonomik sorunlara ayrı bir değer atfetmiştir (Georgeon, 1986: 61). Parla, Türk burjuvazi sınıfı oluşturma gayesinin liberal anlamdan ziyade korporatist bir yapıda gerçekleştirilmeye çalışıldığını ifade eder. Diğer taraftan Fransız tarzı bir düşüncenin yansımaları olarak liberal görüşlere de rastlamak mümkündür. Ancak hakim anlayış, “anti-liberal bir korporatist kapitalist ideoloji” şeklindeydi (Parla, 2009: 171). Ancak, Birinci Dünya Savaşı'ndan dolayı Türk burjuvazisi fikri tam gelişimini tamamlayamamıştır (Berkes, 2012: 468).

İttihat ve Terakki içinde önemli bir konuma sahip Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı'na uzanan süreçte Asya Türklüğünü harekete geçirecek Pan-Turanist bir ideolojinin uzantısı olarak *Teşkilat-ı Mahsusa* adında bir örgüt kurmuştu. Enver Paşa'nın Pan-Turanist anlayışı, Almanya'nın Ruslara karşı kullanmak istediği ve desteklediği bir tür politika olmasından bu hareket sadece başarısızlıkla sonuçlanmamış aynı zamanda Allah-u Ekber Dağlarında binlerce Türk askerinin canına mal olmuştur (Öğün, 2000: 127). Bu durum, Cumhuriyet'le birlikte İttihatçıların suçlanmasındaki sebeplerden birini teşkil ettiği söylenebilir. Birinci Dünya Savaşı'nın ağır neticelerle kaybedilmesi ve

İttihatçıların 1911'den itibaren uyguladığı baskıcı politika anlayışı Kemalistler tarafından eleştirilmişti (Karpat, 2010: 116). Osmanlı'nın tasfiyesi sürecinde ortaya çıkan yeni Türkiye Cumhuriyeti devleti politik anlamda bir Turancılığı kabul etmemekle birlikte fikri bir Turancılığın temsilcileri olan Gökalp, Akçura ve Ağaoğlu gibi şahsiyetler de Kemalist harekete katılarak Turancılığı ikinci plana atmışlardı (Öğün, 2000: 127). Kemalizmin Turancılığı tasfiye etmesindeki nedenlerinden birinin de Enver Paşa'nın tutumu ve başarısızlığı olduğu söylenebilir.

İttihat ve Terakki dönemine kabaca bir göz gezdirmek gerekirse, İttihatçılar, yerel toplumlar üzerinde güçlü bir etkide bulunamamış, büyük bir köy kitlesi siyasi faaliyetlerin dışında bırakılmıştır. Vatan, özgürlük, eşitlik, kardeşlik, ilerleme ve birlik söylemleri somut bir harekete dönüşecek gerekli yapıyı oluşturamamıştır. Ayrıca İttihatçılar, gayrimüslim kesimi bir arada tutacak sistemli politikalara sahip olmadığı gibi Müslüman kesimleri özellikle Arnavut ve Arapları da bünyesine çekememiştir. Son olarak da İttihatçılar hiçbir zaman belli bir “devrimci ve ulusçu” çizgiye sahip olamamış, halkı temsil etmeye çabalayan salt bir parti olmuştur (Berkes, 2012: 403-404).

Mevcut koşulların İttihatçıları politikalarında başarısızlığa sürüklediği söylenebilir. Buna rağmen İttihatçıların Cumhuriyet'e katkı sağlayacak bazı miraslar bıraktıkları da ifade edilebilir. İttihatçılar, 1908 Devrimi'yle meşruti bir yönetimin ve demokrasinin ön ayağını oluştururken 1910'a kadar nispeten meclis özgür bir ortamda yürütülmüştür. Sonraki süreçte meclis çalışmalarında aksamalar olmuşsa da bu durum azınlık taleplerinin, İttihatçıların politikalarının tamamen karşısında olmasından kaynaklanmıştır. Diğer taraftan, yeteri kadar olgunluğa erişmemiş bir toplumdaki hür ve demokrasiye dayalı bir toplum modeli oluşturma imkansız bir hal almıştır. Ayrıca bu dönemde yapılan Aile Hukuku ile ilgili davaların sivil mahkemelere aktarılması, birden fazla eşle evlenmeye sınırlama getirilmesi, tıp ve edebiyat fakültelerine kız öğrencilerin de alınması gibi birtakım laik uygulamaların temelini atıldığı, Türkcülüğün teşkilatlı bir yapıya büründüğü ve 1914'te kapitülasyonların kaldırılarak milli bir ekonomiye yönelik girişimlerin olduğu bir dönem olmuştur. Bu yönden bakıldığında, Türkiye Cumhuriyeti, İttihat ve Terakki'den, zaman zaman ufak reformlarını geliştirdiği zaman zaman da görüşlerinden yola çıkarak yeni fikirler oluşturabildiği bir miras devralmakla birlikte İttihat ve Terakki döneminin Türkiye Cumhuriyeti için bir “deneme süreci” teşkil ettiğini de söylemek mümkündür (Karpat, 2010: 116-117).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ARMİNİUS VAMBERY VE TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ

3.1. Vambery'nin Hayatı

Vambery, 1831 veya 1832 yılında Çekoslovakya'nın, bugünkü Slovakya'nın başkenti olan, Jurti Bratislava'da, dindar bir Musevi ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. O zamanlarda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda genel olarak Yahudi asıllı olanların nüfusa kayıtlı olması zorunlu olmadığından Vambery, doğum tarihini bilmediğini pek çok yerde tekrarlamıştır. Annesinin, babasının 1830'lardaki kolera salgınında kaybetmesinden hemen sonra doğduğunu söylemesiyle doğum tarihinin bu tarihlerde olabileceğini ifade etmiştir. Asıl aile ismi Wamberger'dir ve büyükbabasının Almanya'nın Bamberg şehrinden gelen bir göçmen olmasından dolayı bu isimle anılmışlardır. Vambery doğmadan babasını kaybetmiş ve annesinin ifadesinden yola çıkarak babasının ailesini ihmal edecek kadar dinine aşırı bağlı bir araştırmacı olduğunu belirtmiştir. Babasının genç yaşta vefat etmesi üzerine maddi sıkıntılar içerisine giren annesi, Vambery'nin "geçimi kolay, iyi kalpli" biri olarak ifade ettiği Bay Fleischman'la evlenmiştir. Üvey babası burada bir iş tutturamamış ve üvey babasının isteği üzerine akrabalarının olduğu bugünkü Slovakya sınırları içerisinde kalan Dunjeska Streda'ya yerleşmek zorunda kalmışlardır (Öke, 2019: 9-10).

Sol ayağı doğuştan sakat olan Vambery, üç yaşından itibaren koltuk değneğiyle yürümek zorunda kalmıştır. Bu durumun diğer arkadaşları tarafından alay konusu edilmesinden Vambery, küçük yaşlarda farklı beceriler geliştirdiğini ve annesinden ilham alarak güçlü bir iradeye sahip olduğunu ifade eder (Vambery, 2018: 24). Vambery'nin henüz sekiz yaşında sadece Almanca ve Macarcayı değil aynı zamanda İbraniceyi de okuyup yazabildiği hatta Eski Ahit'i ezberlediği iddia edilmiştir (Öke, 2019: 11).

Vambery, ilkokulu bitirdikten sonra maddi imkanının ve fiziki gücünün yetersizliğinden bazı öğrencilere ders vererek ve bazı ufak tefek işler yaparak hayatını idame ettirmeye çalışmıştır. Daha fazla bilgi sahibi olmak için Pozsony şehri yakınlarındaki Szent György'e gittiğini ifade eden Vambery, burada maddi imkanının elvermemesinden dolayı hayırsever insanların vasıtasıyla ortaokulu bitirebildiğini aktarmıştır. Ayrıca, ilerleyen süreçte Orta Asya seyahatiyle büyük bir üne kavuşacak olan Vambery, bu yıllarda yaptığı ufak tefek gezilerin kendisinde bir gezi merakı oluşturduğunu belirtmiştir. Derslerinin yanı sıra gezi hikayeleri okumaya yönelmiş, lise çağına geldiğinde Fransızca, İtalyanca, İngilizce, Danimarka ve İsveç dillerini öğrenebilmiştir. Ancak

Vambery, en ilgi çekici olanların Doğu ile ilgili geziler olduğunu belirtmekle birlikte “Asya’yı görmek bende söndürülemeyecek bir arzu uyandırdı.” diyerek Asya’ya olan merakından Asya dillerine yönelmeyi henüz gençken kendine gaye edinmiştir (Vambery, 2018: 25-26).

Vambery, liseden sonra dil öğretmenliği yaparak hem hayatını geçindirmek hem de Asya’ya seyahatin yolunu aramak amacıyla Budapeşte’ye gitmiş, burada özellikle Türkçe dillerini öğrenmeye çalışmıştır. Daha önce Asya’ya yönelik seyahatleri olan Korosi Çoma Şandar ve Ragoli Antal gibi büyük Şarkiyatçılardan ilham alarak henüz yirmi beş yaşında iken 1857 yılında Tuna Nehri yoluyla İstanbul’a gitmiştir. Vambery yazılarında, Macarların 1848 İhtilali’nin başarısızlığa uğramasında önemli bir payı olan Rusların hep karşısında olduğunu belirtmiştir. Diğer taraftan daha çocukken şahit olduğu Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun kötü muamelelerinden ötürü bu seyahate Macarların kökenini bulma umuduyla yöneldiğini ifade etmiştir (Mesaros, 2014: 49-51).

1857 yılında İstanbul’a vardığında cebinde çok az parası olan Vambery, 1848 İhtilali’nden Osmanlı’ya sığınan Macar göçmenlerle tanışmış, Osmanlı Türk kahvelerinde şiirler, taklitler, hikaye, oyun gibi birtakım sanatsal faaliyetlerle kendine yetecek kadar para kazanabilmiştir. Tanzimat Dönemi’nin bir uzantısı olarak Osmanlı’da Batı dillerine ve kültürüne olan merak, Vambery’nin Batı dillerindeki ustalığı ile birleşince Vambery’e karşı ilgi daha da artmış hatta büyük paşaların konaklarında dil öğretmeye bile başlamıştır. Kendisini ilk Hüseyin Daim Paşa’nın konağında bulan Vambery burada Osmanlı geleneklerini ve hayat tarzını gözlemleyerek “tipik bir Türk centilmeni” olduğunu ifade etmiştir. Türklere karşı bu yakınlığından dolayı Hüseyin Daim Paşa tarafından kendisine “Reşid Efendi” diye hitap edilmiş ve Vambery Türk dünyasında kendini bu isimle tanıtmıştır (Öke, 2019: 14-15).

Vambery, bazı seçkin mollaların Asya’ya yönelik bilgilerinden faydalandığını belirtmiştir. İlk olarak Daim Paşa’nın hizmetinde olan, Kırım Seferi zamanında gazi olmuş Ahmet Efendi diye belirttiği mollanın kendisinin Asyalı birisi olarak ortaya çıkmasında en büyük etkiye sahip olduğunu belirtmekle birlikte tipik bir Asyalıya benzettiği, Orta Asya’nın bir bölümünü gezmiş bir molla olan Halil Murad’ın da Asya ile engin fikirlerinden istifade ettiğini yazmıştır (Vambery, 2018: 31).

İstanbul’da büyük bir üne kavuşan Vambery sadece Mithat Paşa, Rıfat Paşa’nın oğlu Rauf Bey gibi önemli şahsiyetlere ders vermekle kalmamış aynı zamanda Osmanlı bilimlerine de yönelerek Batı dilindeki ustalığı sayesinde Hariciye Nezareti’nde, tercümanlık görevine getirilmiş, Sultan Abdülmecid’in saygısını kazanmış hatta Batı basının yorumlarını Osmanlı’ya aktarmak için İstanbul muhabiri olarak çeşitli gazetelerde yazılar yazmıştır. Vambery, Orta Asya’dan gelen seyyahlarla ve hacılarıyla fikir alışverişinde buldukça Orta Asya’ya yönelik merakı daha da artmış, 1861’de tekrar Budapeşte’ye dönerek Budapeşte Bilimler Akademisi’nden Macarların dilinin kökenleri üzerine bir

araştırma yapmak için destek talebinde bulunmuştur. Kurumun kendisine sağladığı bir miktar para ile 1862’de Orta Asya’ya yönelmiştir (Öke, 2019: 17-18).

Osmanlı’da Asya ile ilgili yeteri kadar bilimsel ve teknik bilgi elde eden Vambery, 1862 yılında yoksul ve fakir bir derviş kılığına bürünerek “Reşid Efendi” ismiyle İstanbul’dan Trabzon’a bir gemiyle gelmiş, buradan da kara yoluyla İran’a ulaşmıştır. Orta Asya’nın özellikle dışarıyla bağlantısının az olduğu, kendi içine kapanık olan Hiyve, Semerkant, Buhara gibi pek çok hanlığı gezmiştir. Vambery’nin esasında bu geziyle hem Macarların kültürel kökenlerini bulabilmeyi hem de önceden beri kendinde merak uyandıran Doğu toplumlarını yakından incelemeyi amaçladığı söylenebilir (Öztürk, 2017: 9).

Vambery yaklaşık iki yıllık seyahatinden sonra Mayıs 1864’te Avrupa’ya dönmek için Tahran’dan Trabzon’a ulaşmıştır. Burada birkaç gün dinlenerek seyahatleriyle ilgili bilgilerini toparlamıştır. Vambery İstanbul’a vardığında Asya ile karşılaştırıldığında İstanbul’un cazibesinin sönük kaldığını ancak Türklerin gerçekten Asyalılardan ziyade Avrupalılara benzediğini ve gerçek bir medeniyete sahip bir millet olduğunu yazmıştır. Vambery burada ilk ziyaretini Avusturya büyükelçiliğine yaparak Asya ile izlenimlerinin bir kısmını aktarmıştır. Sonra daha önceden tanıştığı Sadrazam Ali Paşa’yla buluşan Vambery, aynı şekilde bilgilerini onunla da paylaşmıştır. Vambery, Hiyve’de tanıştığı ve seyahati boyunca ona eşlik eden, “Benim için bir kardeş gibiydi” dediği bir Tatar olan Molla İshak ile birlikte mayısın sonlarına doğru Budapeşte’ye hareket ettiklerini yazmıştır. (Vambery, 1914: 290-294).

Budapeşte’ye geldikten sonra burada Macarların kökeni ile ilgili araştırmasında belli bir merak uyandırdığını belirten Vambery, Macaristan’da edebiyatta önemli bir şahıs olan Baron Eotvos’un tavsiyesi üzerine araştırmalarını bazı yönlerden pekiştirmek için İngiltere’ye gitmiştir. Burada ilk olarak Orta Doğu’da çeşitli görevlerde bulunmuş ve İran büyükelçiliği yapmış olan Sir Henry Rawlinson’la, sonraları ise kendisi gibi bir Asya ve Avrupa dilleri uzmanı olan dilbilimci Viscount Strangford ile buluşmuştur. Vambery bu çalışmalarını daha fazla kitlelere ulaştırmak için bilimsel çevrelerin önerileri doğrultusunda Kraliyet Coğrafya Derneği’nde sunmaya çalışmıştır. Ancak Vambery’nin hem Türkçeyi ve Farsçayı akıcı konuşması hem de fiziksel görüntüsünün seyahat boyunca sıcaklığa maruz kalmasından bir Doğuluyu andırması şüphe çekmiştir. Ancak daha önce Kars’ta Ermenilerle çatışmış, aslen Macar olan, sonraları ise bu derneğin üyesi olan General Kmety (İsmail Paşa) vasıtasıyla hem bu şüphe kaldırılmış hem de Kmety Vambery’nin geniş bir çevrede tanınmasına yardımcı olmuştur. Vambery, “Travels in Central Asia” adlı kitabını burada çıkarınca kendisine olan ilgi daha da artmış ve iyi bir servet kazanmıştır. Ancak bu sosyete hayatında servetini birçok kısmını tükettiğini, kendi ifadesiyle “Asya’da bir derviş, Avrupa’da bir fakir” olarak kaldığını ifade etmiştir. Yine de Vambery maddi kazançtan ziyade kendisinin fikirlerinin tüm Avrupa ve Amerika kıtasında gerekli etkiyi yarattığını vurgulamıştır (Vambery, 1914: 294-306).

Vambery, İngiltere’den sonra Fransız toplumunu merak ettiğinden Avusturya Dışişleri Bakanı Count Rechberg’in bir giriş mektubu vasıtasıyla Fransa’ya gitmiştir. Vambery burada da ilgiyle karşılanmış özellikle “Travels in Central Asia” (Orta Asya Seyahati) adlı esrinin 1865’te Paris’te “Voyage d’un Faux Derviche” (Sahte Dervişin Seyahati) olarak yayınlanmasıyla Fransa imparatoru olan III. Napolyon’un da ilgisini çekebilmiştir. Vambery Napolyon ile görüşmüş ancak kendisinde o kadar büyük bir etki bırakmadığını belirtmiştir. Fransa’ya yaptığı ziyaretten tam olarak tatmin kalmayan Vambery, çalışmalarını bir üniversitede yürütmek, öğretim görevlisi olmak için kendi ülkesine, Macaristan’a yönelmiştir. Macaristan’da İmparator’un da uygun görüşünü alarak Budapeşte Üniversitesi’nde göreve başlamış ve kitabını diğer dillerde yayınlatarak kendine yetecek kadar bir servete kavuşmuştur (Vambery, 1914: 309-316). Ancak Vambery, üniversitelerin genellikle Katolik olmasından, İmparator’un görüşüne rağmen üç yıl boyunca profesörlükten mahrum bırakılarak daha düşük bir seviyede, cüzi bir maaşla çalışmaya mecbur kalmıştır (Vambery, 1904: 263).

Vambery, üniversite hayatına atıldığı 1865 ile 1885 yılları arasında Orta Asya, İran ve Türkiye’deki ekonomik, siyasi ve politik konularda Alman, Fransız, İngiliz, Macar ve Amerikan dergilerinde pek çok mektup ve makale yayınladığını belirtmiştir (Vambery, 1904: 291). Vambery 1868’de profesör olduktan sonra 1869’da aynı üniversitede görev yapan Prof. Lajos Aranyi’nin kızı Cornelia ile evlenmiştir. Bu süre zarfında kendisini sadece bilimsel çalışmalara adanmış Vambery, genellikle Rusya’nın Ortadoğu ve Asya’daki yayılcı emellerine karşı meşruti yönetimin temsili olan İngiltere’yi sonuna kadar desteklemiş hatta 1889’da Kraliçe tarafından Windsor’da misafir edilmiştir (Öke, 2019: 30). 1870’de eylemli profesör sıfatıyla Budapeşte’de kurulan dünyanın ilk Türkoloji kürsüsüne layık görülmüştür. Yaklaşık otuz beş yıl çalıştıktan sonra birçok unvana sahip ve çeşitli yabancı ilim cemiyetlerine üyeliği olan birisi olarak 1905’te emekliye ayrılmıştır ve 1913 yılında vefat etmiştir (Baştav, 2012: 5).

Vambery’nin eserlerinin geniş bir yelpazeye sahip olduğu söylenebilir. Eserleri daha çok Almanca, Macarca ve İngilizce yayınlanmıştır. Vambery’nin tüm eserlerini burada zikretmek konunun kapsamını aştığından Türk dünyası ile ilgili belli başlı bazı eserlerine yer vermek yerinde olacaktır. Vambery’nin ilk eserinin 1858’de İstanbul’da yayınladığı *Deutsch-Türkisch Wörterbuch* Almanca-Türkçe Sözlük) adında küçük bir Almanca-Türkçe sözlük olduğu söylenebilir. Yine Vambery, 1862’de Budapeşte’de *Abuska: Csagataştörük szogtüştemény* (Abuşka Sözlüğü) isimli Çağatayca-Türkçe bir sözlük yayınlamıştır. 1864’te Orta Asya ile ilgili gözlemlerini yazdığı *Travels in Central Asia* adlı kitabını İngiltere’de yayınlamıştır. Vambery’nin bu eseri 1865’te hem Macaristan hem Almanya hem de Fransa’da, 1873’te İtalya’da, 1878’de ise İstanbul’da çevrilerek yayınlanmıştır. 1867’de Leipzig’de neşrettiği *Tschagataisch Sprachstudien* (Çağatayca Çalışmaları) adlı eserinde Çağatayca’yı ele almıştır (Öke, 2019: 283-284). Yine 1870’te Uygurların sosyal hayatı, yaşadığı mekanlar ve dillerinden bahsederken Kutadgu Bilig’in kökeni ve dili üzerinde durduğu

Uigurische Sprachmonumente und Das Kutadgu Bilig (Uygurca Dil Anıtları ve Kutadgu Bilig) adlı eserini yayınlamıştır. 1878'de Leipzig'de Türk ve Tatar dillerini etimolojik olarak ele aldığı bir sözlük olan *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen* (Türk-Tatar Dilleri Etimoloji Sözlüğü) çalışmasını neşretmiştir. 1885'te önce Macarca sonra Almanca yayınlanan *Das Turkenvolk* (Türk Halkı) Türkoloji sahasında önemli eserlerden biri olmuştur. Bu alanda bir başka önemli çalışması da 1895'te Macaristan'da yayınladığı, Macarların kökenini Ural-Altay kavimlerine dayandırdığı *A Magyarok kellekesese es gyarapodosa* (Macarlığın Oluşumu ve Gelişimi) isimli eseridir. (Öke, 2019: 283-286). Vambéry'nin kendi biyografisini de ele aldığı yaklaşık otuz dokuz eseri olduğu bilinmektedir. Ancak Vambéry'nin birçok dildeki uzmanlığı ve farklı ülkelerdeki faaliyetleri göz önünde bulundurulduğunda eserlerinin toplanmasında bir güçlük meydana geldiği söylenebilir.

Vambéry, Türkoloji eserlerinin yanı sıra birçok Macar Türkolog yetiştirmiş, Türk dünyasına etki edebilmiş ve bu alanda çalışan bazı Türkologlar için de bir ilham kaynağı olabilmıştır. Josef Thury (1862-1906), Gabor Balint (1844-1913) ve Ignac Knos (1860-1945) gibi önemli Türkologlar yetiştirmiş (Eren, 1998: 39); Gyula Nemeth (1890-1976), Gyula Germanus (1884-1979) ve Lajos Ligeti (1902-1988) gibi büyük Türkologları da etkileyebilmiştir (Öztürk, 2017: 10).

3.2. Vambéry'nin Yetiştirdiği Ortam

Tarihte Türklerle yakın ilişki kurmuş ve zaman zaman Türk kültürünün etkisi altına girmiş pek çok toplumun menşeyinin Türk olup olmadığı tartışmaları geçmişten günümüze kadar bazı Türkologların zihnini meşgul etmiştir. Bu tartışmalardan en belirgin ve gerçekçi olanın ise Macarların menşeyi hususunda yaşandığı söylenebilir. Özellikle Fransız İhtilali sonrası meydana gelen milliyetçi hareketlerin temel dayanak noktasının ayrı bir dil, tarih ve etnik köken vurgusu olduğu düşünülürse Macarların da benzer bir şekilde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan bağımsızlıklarını kazanabilmelerinin temelini ayrı bir millet olarak Türk geçmişinde aramaları milliyetçiliğin doğal bir uzantısı olduğu söylenilebilir. Vambéry'nin yaşadığı dönem göz önünde bulundurulduğunda, Vambéry Fransız İhtilali'nin etkilerinin yeni olduğu, Macarların “milletini aradığı” bir dönemde yaşamıştır. Bundan dolayı Vambéry bir tarafta Macarların menşeyini Asya'da ararken diğer tarafta Osmanlı'da Türklüğünü arayan Türkçüler için de bir ilham kaynağı olabilmıştır.

Fransız İhtilali'nin getirdiği ulusallaşma hareketlerinin yanı sıra 1914'e kadar olan süreç emperyalizmin de zirve yaptığı bir dönem olarak ortaya çıkmıştır. Nispeten siyasi birliğini sağlayabilen Fransa, Almanya ve İtilaya gibi devletler emperyalizme yönelmiştir. Diğer bir ifadeyle emperyalizm ulusallaşmanın bir uzantısı olarak dönemin politikası olmuştur. Habsburg emperyalizmine karşı direnen Macar milliyetçileri özellikle 1867 Avusturya Macaristan Antlaşması'ndan sonra bir taraftan azınlık sorunlarıyla mücadele ederken diğer taraftan da

imparatorluğun Güneydoğu Avrupa’da özellikle Balkanlar’daki siyasi emellerini savunmuşlardır (Kallay 1908’den aktaran: Dobrovits, 2017: 27).

IX. yüzyılın sonlarına doğru bugünkü sınırlarına yerleşen Macarlar, bu tarihten bağımsızlıklarını kazanana dek birden fazla imparatorluğun ve devletin egemenliği altında yaşamışlardır. XI. yüzyıldan itibaren özellikle 1001 yılında Kral İstvan (935-1038)’ın Hristiyanlığı kabul etmesiyle Hristiyan bir topluluğun parçası olmuşlardır. XVI. yüzyıla birlikte Osmanlı ile karşı karşıya gelen Macarlar artık Hristiyan bir Avrupa’nın savunucusu olarak Mohaç Savaşı (1526) ile Osmanlı’nın egemenliği altına girmiştir. Macarlar için bu dönem genellikle Osmanlı’ya karşı olumsuz bir tavrın yükseldiği, Hristiyan kimliğinin üst safhada olduğu bir dönemi yansıtmıştır. Uzun bir süre Osmanlı egemenliğinde kaldıktan sonra XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Habsburg egemenliğine girmiş ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar Avusturya Macaristan İmparatorluğu’nun bir parçası olmuştur. Macarların özellikle artan Alman baskısı nedeniyle XIX. yüzyıla kadar Hristiyan öncesi tarihlerine yönelik şiir ve edebiyat alanında kültürel bir yönelimin olduğu söylenebilir. Bundan dolayı Macarlar kimlik arayışlarında Hristiyanlık öncesi ve sonrası dönemi ayırıştırma gayesi içinde olmuşlardır (Doğan, 2007: 8-9).

Özellikle XIX. yüzyıl sonrası Macarlar, Avusturya Macaristan İmparatorluğu’ndaki Pangermanizm ve Panslavizm tehditlerine karşı olarak, kendi milli kimliklerine yönelerek geçmişteki bağımsız Macar Krallığı vurgusu ile milliyetçi bir hareketlenme yaşamıştır. Macarların Avrupa’da duyduğu bir nevi “yalnızlık” hissi dilsel ve tarihsel çalışmalarla telafi edilmeye, akraba toplumlar tanınmaya ve yakın ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır (Önen, 2008: 406). Bundan dolayı “Turan” emelleri ve Türkoloji çalışmaları özellikle bu dönemde bir kurtuluş gayesi olarak görülmüştür.

Macarlarda Türkoloji faaliyetlerinin geçmişinin biraz daha eskiye dayandığı söylenebilir. Macarca ve Türkçedeki kısmi benzerlik Macar filologlarını Türk dili üzerine yoğunlaştırmıştır. Osmanlı en son Macaristan’ın önemli bir şehirlerinden biri olan Budapeşte’nin Buda kısmını ele geçirdikten sonra 1686’ya dek Macaristan’ın büyük bir bölümüne hükmetmiştir. Bu süre zarfında, eski Türkçedeki benzerlik Osmanlı’nın nüfuzuyla daha da pekiştiğinden Osmanlı tarihçiliğine ve Türk diline bir yönelimin olduğu söylenebilir. Osmanlı tarihi ile araştırmaları olan Macar asıllı Tercüman Murat’ı ve Türkçe şiirler söyleyebilen ve yazabilen Macar şair Balint Balassa (1554-1594)’yı örnek olarak vermek mümkündür (Eren, 1998: 37-38).

XIX. yüzyıl itibariyle ayrıca tüm Avrupa’da dil ve etnik kimlik arasındaki bağlantıya yönelik araştırmaların hız kazandığı görülmüştür. Trend olan bu akıma Macarlar da katılmış, dilsel ve tarihsel araştırmalar neticesinde entelektüel düzeyde Türkçe Macarca dil ortaklığı bazı kesimlerce açıklanmaya çalışılmıştır. Bu görüşlerin Türkçe ve Macarcanın akraba bir dil olup olmadığı

hususunda iki karşı grup etrafında şekillendiği ifade edilebilir. Örneğin, György Pray (1723-1801), Macarcanın Fin-Ugor bir temelden yükseldiğini reddetmekle birlikte Fin-Ugor temelli sözcüklerin göçlerle, Macarların bazı Fin-Ugor kavimlerle etkileşimde bulunmasıyla Macarcaya girdiğini savunmuştur. Diğer taraftan Samuel Gyarmathi (1751-1830) bazı Macarca sözcüklerin Türkçe olabileceğini iddia etmekle birlikte iki dil arasındaki yakınlığa karşı çıkmıştır. Bu durumu Macarların her iki dile de hakim olduğu varsayımından yola çıkarak “iki dillilik” kavramı ile açıklamaya çalışmıştır (Güngörmüş, 2017: 66-67).

Dil ve tarih çalışmaları bu dönemde Macar Bilimler Akademisi'nin kurulması ile farklı bir boyut kazanmıştır. Bu bilimsel kurum çatısı altında Macarlar kendi geçmişlerini, dillerini araştırmışlar ve bu araştırmalar kendi dillerinde çeşitli çevrelere duyurulmaya çalışılmıştır. Macarların bağımsızlık girişimi olan 1848 İhtilali'nde bu akademinin büyük bir rol oynadığı söylenebilir. Ayrıca 1860'larda Habsburg yönetimi tarafından uygulanan aşırı sansür Macarların bu dönemden itibaren kendi dillerinin ve kökenlerinin ne olduğu sorusuna yönelik tartışmalara ivme kazandırmıştır. Bu tartışmaların bir uzantısı olarak, Vambéry'nin Macarcanın aslında Türkçe olduğu tezini 1877'de yayınladığı *A török-tatar nyelvek etimologiaa szotora* adlı eserinde güçlü bir zemine oturtmaya çalıştığı söylenebilir (Güngörmüş, 2017: 68-73). Ancak Vambéry, 1895'te fikirlerinde değişikliğe gitmiş, “Bugün artık Macar dilinin esasının Ugor olduğundan kimse şüphe edemez.” diyerek Macarca ile görüşlerine noktayı koymuştur. Yine de Vambéry'nin Macarcanın menşei ile görüşlerinin her zaman güncelliğini koruduğu, bu alanda çalışan Türkologlar için bir referans olarak ele alındığı söylenebilir (Baştav, 2012: 6).

1830'lardan itibaren “Turan” fikri Macarların Avrupa'daki yalnızlığının bir çaresi olarak görülmüştür. Farsça bir kelime olan Turan, İran'ın kuzeydoğusunda Aral Gölü ve Çin'in Türkistan sınırına kadar dayanan coğrafi bir bölgenin adı olarak kullanılmıştır (Özdoğan, 2008: 388-389). Macar düşünürler Turan kavramıyla birlikte Orta ve Güneydoğu Asya'daki Türk topraklarını kastetmekle birlikte sadece Türklerden ve Moğollardan oluşan değil aynı zamanda Fin, Macar ve diğer tarihsel ve dilsel yakınlık bulunan milletlerin oluşturduğu bir birliği “Turanlı” olarak adlandırarak kültürel bir oluşumun yanında kısmi bir siyasi birlikteliği de vurgulamışlardır (Lewis, 1993: 344). Turan kavramı, Vambéry'nin de katkılarıyla 1890'lardan itibaren akademik bir faaliyet olmasından ziyade siyasi ve ideolojik bir içeriğe sahip olarak Panturanizm olarak belirlemiştir (Özdoğan, 2008: 389).

Vambéry (1905'ten aktaran Mesáros, 2014: 50-54) Macarların geçmişi ile ilgili merakının nasıl oluştuğunu şu şekilde anlatmıştır:

Eski Macar tarihini aramak hislerini henüz delikanlılık zamanında kazandım. 1849 idi. Komarum teslim olundu. Askerlerimiz bize Tuna Serdağ'a doğru Çallu-gözi'yi geçerek tüfeksiz olarak mahzunane olarak geliyorlardı. Mısır toplama zamanı idi... Biz çocuklar dışarıda Avras Yoji amcanın tarlasında mısır pişiriyorduk... Bu esnada üstü başı yırtık bir fedai bizim tarafa doğru

geliyordu... acıkmış olduğu görülüyordu. Yanımıza yaklaştı, oturdu verdiğimiz ekmele ile pişmiş mısırı yedikten sonra dudaklarından sözler dökölmeğe başladı. Kendi musibetlerini ve kalenin düşmesini söylediği zaman gözlerimiz dikildi ve göğsümüzü bir hıçkırık sarstı. Almanların Macar fedailerinin yüzlerine nasıl tükürdüklerini, Macar kahramanlarını nasıl vurup döktüklerini, anlatarak sözüne nihayet verdiğinde ihtiyar Avros Yoji amca ... söze başladı. 'Macarlar bir gün düçar-ı tehlike olacak olurlar ise yine Asya'da o eski Macaristan'da yaşayan kardeşler gelecek ve Macarlara muavenet edeceklerdir.' sözü hatırına gelerek şunları söyledi: 'Korkmayınız Asya'dan eski Macarlar geliyorlar!' İşte bunun üzerine eski Macaristan'ın mevcut olduğunu düşündüm ve bundan sonra bu histen bir daha kurtulamadım.

Görüleceği üzere Turan fikri Vambery'de gençlik yıllarında canlanmış. Asya'da Macarlarla dilsel ve tarihsel yakınlığı olan milletlerin birliği ve dayanışması ile çok daha güçlü ve bağımsız bir Macar milletin ortaya çıkabileceğini umut etmiştir.

Avrupa'da meydana gelen 1848 İhtilalleri Avusturya İmparatorluğu'nu da etkilemiş, birçok azınlık kesim bağımsız olma taraftarı olmuştur. Bu azınlık kesimlerden biri olan Macarlar da bağımsızlıkları için mücadele etmiş ancak bu tarz girişimlerin çoğu imparatorluk tarafından Rusların da desteğiyle birlikte bastırılmıştır. 1867'de Avusturya-Macar Antlaşması'ndan sonra Rusların Balkanlar'daki azınlıkları desteklemeleri, Macarlar tarafından hem Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ortak çıkarlarını tehlikeye soktuğundan hem de Panslavizm politikasının bir uzantısı olarak ülkede azınlıkta bulunan Macarlara yönelik bir tehdit olarak algılanmıştır (Csirkes, 2017: 54-55). Nitekim Vambery (1905'ten aktaran: Csirkes: 2017: 54) Ruslarla ilgili görüşlerini gençlik çağında anımsadığı bir olayda şu şekilde paylaşmıştır:

Pressburg [Bratislava] şehrinde geçirdiğim öğrencilik yıllarımın bitiş noktasında 1849 yılından hatırladığım bir hayal var. Şehirden on beş bin Rus askeri yürüyüp geçiyordu... Başlarında sivri uçlu bir tolga vardı, daha kolay yürüyebilmek için çuval bezi paltolarını diz üstünden ikiye ayırdılar... Hepimiz Csalloköz'deki Macar çocuklar olarak yürüyüşlerini yol kenarından büyük bir üzüntüyle seyrediyorduk. Sanırım beni İngiliz basın dünyasının kırk yıldır en hararetle Rus karşıtı yazarlarından biri yapan söndürülemeyecek nefret, kalbime o saatte girmiştir.

1848 İhtilali'nden sonra Osmanlı'ya sığınan pek çok Macar ve Polonyalı sürgünlerin Osmanlı'da önemli hizmetleri olmakla birlikte Orta Avrupa'daki romantik milliyetçiliği de Osmanlı'ya taşımışlardır. Avrupa'nın yeni fikirlerinin Türkiye'de benimsenmesinde önemli etkileri olan aydınlar arasında Galatasaray okulunun kuruluşunda katkıları olan ve *Basiret* ve *Terakki* gazetelerinde makaleler yazan Polonyalı Hayreddin'i (Lewis, 1993: 343) ve aslında Leh asilzadesi olan, 1869'da Fransızca olarak yazdığı *Eski ve Yeni Türkler* eserinde Türklerin Avrupa ırkından olduğunu etnografik ve dilsel temele dayandırarak anlatmaya çalışan Mustafa Celalettin Paşa'yı saymak mümkündür (Akçura, 2001: 23-24). Ayrıca Vambery'nin ilk İstanbul'a geldiğinde onu pašalarla tanıştıran, Osmanlı'da önemli hizmetleri bulunmuş General Kmetty (İsmail Paşa) de 1848 İhtilali sonrası Osmanlı'ya yerleşmiş bir Macar'dır (Baştav, 2012:4).

Vambery'nin Yahudi olmasının da fikirlerinin şekillenmesinde etkisi olduğu söylenebilir. 1867'de Avusturya-Macaristan Antlaşması'ndan sonra Macar Parlamento'su Yahudi Azat Yasası

çıkarak Macar Yahudilerin yönetimden ziyade ticari faaliyetler ve entelektüel konularla ilgilenmesinin önü açılmıştır. Nispeten özgür bir ortama sahip olan Yahudiler özellikle Vambery gibi aydınlar bu faaliyetlerini Yahudi kesimin bir başarısı olarak görmüşlerdir (Csirkes, 2017: 55). Diğer taraftan özellikle bu dönemde genç Yahudi aydınlarının entelektüel faaliyetlerinin sonucu olarak eski İsrail Devleti'ni yeniden diriltmek, bağımsız bir devlet için uğraştıkları söylenebilir. Genellikle bu girişimler olumsuz sonuçlanmasına rağmen Vambery tarafından desteklenmiş hatta Vambery'nin II. Abdülhamid'e bir Yahudi kolonisi kurulması için talepte bulunduğu bilinmektedir (Dobrovits, 2017: 29).

Vambery'e göre, Museviler Ermenilere göre yönetime daha sadık kalmışlar ve ayrılıkçı bir eylemde bulunmamışlardır. Vambery Yahudi kolonizasyonunun devletin yönetim alanını daraltmayan sadece kısmi bir iktisadi ve mülki haklardan ibaret olduğunu belirtmiştir. Ona göre, Yahudilere tanınan kısmi reformlar İngilizlerin beklentisini karşılayacak ve İngiliz- Osmanlı iş birliğine yönelik ilk adımı oluşturacaktır (Öke, 2019: 275).

Vambery, İngiliz- Osmanlı iş birliğini her zaman desteklemiş, son dönemde bozulan İngiliz ve Osmanlı arasında arabuluculuk faaliyetleri yürütmüştür. 1757'de İngiltere Hindistan üzerindeki etkisini daha da artırmış ve o zamandan beri İngiltere dış politikası genellikle Osmanlı'nın jeopolitik konumundan dolayı Osmanlı'ya karşı korumacı bir anlayış üzerine şekillenmişti. Özellikle 1870'lerin sonlarına doğru Dışişleri Bakanlığı'na gelen ve 1880'lerden sonra aralıklı olarak kısmi başbakanlık yapan Salisbury ile İngiltere'nin Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma anlayışı zedelenmeye başlamıştır. Salisbury, özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile Osmanlı'nın daha fazla ayakta kalamayacağı ve Rusya baskısına karşı bir baraj özelliğini kaybettiği düşüncesinde olmuştur. Osmanlı'daki tahkimatin Rusya'yı durdurup durduramayacağı eğer durduramazsa Rusya ile yakınlaşma çizgisinde olacak olan İngiltere için merak konusu olmuştur. Diğer taraftan İngilizler Osmanlı-Rus Savaşında Osmanlı'ya yardımını esirgemiş, 1882'de Mısır'ı işgal etmiştir. Tüm bu olumsuz durumlara karşın iş birliğinin tekrar sağlanıp sağlanamayacağı öğrenilmek istenmiştir. İngiltere ile Osmanlı arasındaki mesafenin uzaklığından ve Osmanlı'nın İngiliz diplomatlarını reddetmesinden hem Osmanlı'da saygın bir yer edinmiş hem de İngiltere'nin çıkarları için uğraşacak bir şahsa ihtiyaç duyulmuştur ki bu şahıs da Vambery'den başkası olmayacaktır. 1880'lerde Vambery'nin yurtdışındaki Türk dünyası ile izlenimleri II. Abdülhamid'in dikkatini çekmiş ve Vambery'i Türkiye'ye davet etmiştir. 1888 yılında ise Salisbury, Vambery ile buluşup bir nevi arabuluculuk misyonu önermiştir. Vambery ise öteden beri savunduğu Rus yayılcılığına karşı İngiliz ve Türk ortaklığını savunduğundan bu görevi kabul etmiştir (Öke, 2019: 34-39). 1900'lerin başına kadar devam eden bu misyon sonunda İngilizlerin tamamen Türklerin karşısında olmasıyla sonuçlanmıştır. Yine bu süreçte, Vambery'nin zaman zaman Türk dünyasında "İngiliz casusu", İngilizler tarafından ise "Türk casusu" damgası yediği söylenebilir.

Osmanlı özellikle XIX. yüzyıl ile birlikte birçok reformlarla devletin olumsuz gidişatını durdurmak istemiştir. Askeri, kanuni ve eğitimsel alandaki büyük reformlar büyük masraflar getirmiş, Osmanlı'nın dünya ekonomisindeki görece zayıflığı Osmanlı'yı ekonomik yönden olumsuz etkilemiştir. 1875'te devlet iflas etmiş ve borçların denetiminin sağlanması için Düyun-u Umumiye idaresi kurulmuştur. Diğer taraftan Batı'nın ekonomik yönden üstünlüğü Osmanlı'da gayrimüslim kesime karşı ayrıcalık tanıyan kapitülasyonları da beraberinde getirmekle birlikte Osmanlı'yı ekonomik olarak tamamen bağımlı bir hale sokmuştur. Büyük güçlerin bölgedeki rekabeti Osmanlı'nın dağılma sürecini biraz daha uzattığı ifade edilebilir. Nispeten siyasi birliğini sağlayan devletlerin hammadde ve yeni piyasa arayışları sömürgecilik yarışını hızlandırmıştı. Dolayısıyla büyük güçler bir taraftan sömürgelerini birbirlerine karşı korurken diğer taraftan yerel bağımsızlık ayaklanmalarını da önlemek zorunda kalmışlardır. İngilizlerin de Mısır'ı işgal etmesinin altında da aslında bu nedenin yattığı söylenebilir (Csirkes, 2017: 53).

1880'lerle birlikte Osmanlı'da II. Abdülhamid yönetimi merkezi yapıyı güçlendirmek için özgürlükleri kısıtlayıcı tedbirler almış, ileri gelen paşalarla ve bazı dini örgütlerin önderleriyle iş birliği yaparak Müslümanların aleyhine olan meşruti ortama son vermiştir. II. Abdülhamid, yönetimde modernleşmenin sağlanması, nitelikli bürokratların yetiştirilmesi ve ekonomik bir altyapı kurulması için birtakım yeniliklerin önemine dikkat çekmiş ve bu tarz yenileşmeden Müslümanların daha fazla yararlanacağı düşüncesinde olmuştur. Ayrıca II. Abdülhamid'in İslamcılık anlayışı bir taraftan diğer dini azınlıkların özellikle Hristiyanların milliyetçiliğini körüklerken diğer taraftan Avrupa'nın baskısını artırmıştır. Bu dönemde uygulanan aşırı baskı II. Abdülhamid'e karşı bazı aydınlar, subaylar ve askerlerden oluşan bir muhalefet ortaya çıkarmıştır. 1890'da kurulan İTC adı altında ülke dışında faaliyetlerini sürdüren Jön Türkler olarak bilinen bu grup, meşruti yönetimin tekrardan yürürlüğe girmesini Osmanlı için daha fazla faydalı olacağı görüşünde olmuştur (Parla, 2009: 30-31).

Vambery İngilizlerin Bulgarları, Ermenileri, Rumları ve diğer gayrimüslim etnik azınlıkları desteklediği gibi Jön Türkleri de desteklemesi gerektiğini savunmuştur. Diğer taraftan Vambery'nin Budapeşte'de II. Abdülhamid'e muhalif olan pek çok Jön Türk ile görüşmeleri olduğu bilinmektedir. Vambery, Jön Türklere İslam, Batılılaşma ve Osmanlı'da yeniden meşruti bir yönetimin nasıl sağlanacağı hususunda bilgiler vermiştir. Vambery, baskısını iyice artıran II. Abdülhamid'in Jön Türklerle uzlaşabilmesi ile Osmanlı'nın kötü gidişatının kırılabileceğini düşünmüştür. Ancak Vambery'nin Jön Türklerle ilişkisi II. Abdülhamid'in gözünden kaçmamış, zaman zaman Vambery'yi bir Jön Türkçü olmakla suçlamıştır (Öke, 2019: 250-254). Vambery ise sadece Türkler için çabaladığını tekrarlayarak "Türkler için düşünmekten Türkler için çalışmaktan geri duramam." diyerek Türklerin her zaman yanında olduğunu belirtmiştir (Tunalı, 2014: 81).

1905'te Rusya'nın Japonya'ya yenilmesiyle Orta Asya'daki emelleri zedelenmiş, dolayısıyla Rusya Balkanlar ve Osmanlı politikasına ağırlık vermiştir. Rusya, Panslavizm düşüncesiyle çatışan ve daha önceden bloklaşma içinde olan İttifak grubunun karşısındaki güç arayışını 1902'de Fransa ile 1906'da ise İngilizlerle anlaşmaya vararak doldurmaya çalışmıştır. Bu tarihten sonra İngilizlerin tamamen Osmanlı'nın karşısında yer alması Vambery'nin bütün çabalarını yok etmiştir. Vambery İngiltere'nin bu tutumunu "Geçici bir barış için çok yüklü bir fatura ödeyeceksiniz." diyerek eleştirmiştir. Yine de Vambery 1908 Jön Türk Devrimi'nden sonra İngilizlerin Jön Türkleri savunması için çabalamaya devam etmiştir (Öke, 2019: 254-255).

Vambery, Aydınlanma Düşüncesi'nin liberal söylemini benimsemiş, despotizmin karşısında yer almıştır. O, Rusya'nın despotizmle yönetildiğini vurgularken Osmanlı'yı da despot bir imparatorluk olarak görmüştür. Ancak Rus yayılmacılığına karşı Osmanlı'nın desteklenmesini savunmuştur. Diğer taraftan Vambery'e göre, Doğu toplumları Aydınlanma Düşüncesinin getirdiği rasyonalist, laik ve liberal anlayıştan ziyade dini ön planda tuttuğundan Batı toplumları kadar ilerleyememiştir. Dolayısıyla Doğu toplumları ancak bir Avrupalı gibi içinde bulunduğu durumdan kurtulabilir. Vambery'nin bu düşüncesinin somut çıktısını Türkoloji çalışmalarında görmek mümkündür. Türkoloji çalışmaları genellikle İslamiyet öncesi veya bir dinden arındırılmış bir süreci resmetmiştir. Bundan dolayı dinsel bağlılık etnik, ırksal ve dile ait bir bağlılıkla telafi edilmeye çalışılmıştır. Vambery'nin bu tutumunun temelini daha önceden dışlanan, hor görülen Yahudi aydınının modern bir milliyetçiliğin uzantısı olarak artık dini bağlılığın yerine liberal, özgür iradeyle bir topluluğun parçası olma şeklindeki bir dönüşümde yattığı söylenebilir (Csirkes, 2017: 55-56).

Vambery dine olumsuz bir muhteva yüklemesine rağmen sonraları İslam ile görüşlerinde değişikliğe gittiği ifade edilebilir. Ona göre, Batı toplumları "Hristiyanlıktan dolayı değil, Hristiyanlığa rağmen" gelişmiştir. Bundan dolayı Avrupa'nın dine yüklediği anlam ve işlev Doğu toplumlarında farklıdır. Dolayısıyla Müslümanlık gerekli şartlarda Doğulu toplumları çağdaşlaştırabilir. Ancak Batı baskısı ve Hristiyan azınlıkların bu çabaları kendi lehine kullanmak istemeleri bu dönüşümü sekteye uğratmıştır (Öke, 2019: 253).

Vambery, sonradan Kalvinist mezhebi benimsemiş ve hayatının geri kalanında benimsemeye devam etmiştir. Bu sayede özellikle İngilizlerin daha fazla beğenisini kazanmıştır. Diğer taraftan Kalvinist mezhebin milliyetçi yönü ağır bastığından Vambery'de Macar milliyetçiliğinin oluşmasında etkisi olduğu söylenebilir (Dobrovits, 2017: 29).

Vambery'e göre, Doğu'nun gelişmiş temsilcisi Osmanlı; Batı meşrutiyetinin temsilcisi ise İngiltere'dir. Bundan dolayı Doğu'yu ve Batı'yı temsil eden bu iki gücün diğer despot yönetimlere karşı güçlü bir birliktelik yaratacağına inanmıştır. Diğer taraftan Alman baskısına karşı Macar

milliyetçiliği için çabalamış, Macarların ayrı bir millet olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Ayrıca Yahudilerin özellikle Filistin’de yurt tutmaları gerektiğini desteklemiştir. Tüm bu durumlar bir arada ele alındığında çelişkili bir tutumu yansıttığı ifade edilebilir. Ancak Öke’nin belirttiği gibi, “Ulus olarak Macarların, ırkdaşı olarak gördüğü Türklerin, ümmeti olarak ise Musevilerin” sorunlarına çözüm üretebilmeyi amaçlamış ve bu süreçte de demokrasinin temsilcisi olarak gördüğü İngiltere’ye ayrı bir değer atfetmiştir. Aslında Vambery’nin bu sayede büyük güçlerin rekabetinin bir uzantısı olan *Şark Meselesini* de çözümlenmeye çalıştığı söylenebilir (Öke, 2019: 273-277).

3.3. Vambery’nin Milliyetçilik Anlayışı

Vambery’ye göre, Avrupa’daki dinsel bölünmeler nasıl zayıf bir temelden yükseliyorsa farklı birliklerdeki insanların tabii olduğu milletlerin sınırları da zayıf bir yapıyı teşkil eder ve değişebilir. Ona göre millet, sadece akrabalığa dayanan, doğal bir eğilim gösteren ortak bir köken sorunu değildir. Vambery, insanoğlunun belli ırksal özellikleriyle ayrılmış farklı ailelere bölüneceğini ve böyle bir ayrışmanın da doğal nedenlerden ötürü haklı olabileceğini belirtir. Ancak çoğu milletlerin kökenleri belirsizdir. Çünkü, bu milletlerin çoğu akraba ve yabancı unsurların bir araya gelmesiyle oluşmuştur ve ortak dil, tarih ve gelenekleri ile bir nevi damgalanmışlardır. Avrupa milletleri yakından incelendiğinde Vambery’ye göre, bu milletler eski ve köklü bir kültüre sahip olduklarından ulusal canlanmaları da bir o kadar erken başlamış ve etkisi özellikle Doğu Avrupa’da sonraları da devam etmiştir. Fransızlar, ona günümüzdeki ulusal adını veren ve etnik temelini eski Galya’da bulan Alman Frankların, İberyalıların, Liguryalıların veya Galyalıların, Keltlerin ve hatta Fenikelilerin bir karışımıdır. Diğer taraftan Almanların temelini de Alman olmayan birçok millet teşkil etmiştir. Örneğin, Doğu Almanya’nın birçok bölümü Slav’dır. Yine aynı şekilde İtalya’da da Etrüskler, Latinler, Yunanlılar, Slavlar, Araplar ve Almanlardan oluşan garip bir karışım vardır. Ancak kilise ve devlet farklı kesimlere rağmen ortak bir dil damgasıyla bütün kesimi birleştirmeyi başarabilmiştir. Macaristan’da ise Ural-Altay unsurları Slavlar ve diğer Aryanlar ile birleşmiştir. Macarlar azınlıkta olmalarına karşın savaşlarla kendisinin benliğini muhafaza etmiş, yabancı unsurları emmeyi başarabilmiştir (Vambery, 1904: 431-432).

Vambery büyük bir imparatorluk olan Rusya’nın da Tatarlar, Başkurtlar, Votyaklar, Kırgızlar, Buryatlar, Suryanlar, Yunanlılar, Kafkasyalılar ve birçok diğer unsurlardan oluştuğunu belirtmekle birlikte bu unsurlardan birçoğunun yutulduğunu ifade etmiştir. Vambery’ye göre, Rusya Avrupa’ya nispeten modern bir tarihe sahiptir ve gelişmesini de devamlı sürdürmüştür. Büyük Peder zamanında otuz milyon nüfusa sahipken 1900’lerde seksen milyona ulaşmıştır (Vambery, 1904: 432-433).

Bu görüşlerden yola çıkarak Vambery’ye göre salt ırka dayanan bir millet tasavvurunun olmayacağı söylenebilir. Dolayısıyla tarihte milletlerin birbirleriyle ilişkileri, bu ilişki Rusya örneğinde olduğu gibi bir milletin diğerini yutması şeklinde de gerçekleşebilir, milletleri aynı ırktan

ziyade aynı dile, geleneğe ve tarihe sahip olduğu bir kültürün parçası haline getirmiştir. Bu yönden bakıldığında Vambery'nin millet anlayışının sübjektif değerler içerdiği ifade edilebilir.

Vambery yukarıda örnekleri verilen milletleri incelediğinde bazı sorunlara dikkat çeker. Milletlerdeki çeşitli farklılıklara rağmen biz bilincini ve kardeşlik hissini sağlayacak koşulun ne olduğu hususu üzerinde durur. Vambery'e göre, çoğu milletlerin özellikleri ortak bir dil, gelenek ve tarihin bir ürünü olarak yani fiziksel nedenlere dayanarak şekillenmiştir. Ancak Vambery, milletin fiziksel özelliklerden ziyade ahlaki bir temelden yükseldiğini, milletleri birleştiren fiziksel koşullar içinde en etkin olan dilin bile değişime maruz kaldığını belirtmiştir (Vambery, 1904: 433). Dolayısıyla Vambery, milleti bir arada tutan şeyin nesnellikten ziyade duygusallıkta yattığını vurgulamaya çalışmıştır.

Vambery, ahlaki bir temele indirdiği millet anlayışını *patriotism* (vatanseverlik) ile ilişkilendirmiştir. Vambery'e göre İslam bunu başarabilmiştir. İslam ırk ayrımını ve diğer maddi özellikleri görmezden gelerek "Gerçekten inanların hepsi kardeşir." düsturu ile insanları aynı kader birliğine inananlar olarak bir arada toplayabilmiştir. Vambery, Hz. Muhammed'in, "Vatan sevgisi imandandır." anlamına gelen *Hubbü'l vatan mine'l iman* hadisinden yola çıkarak İslam'ın bu söyleminin insanlara ilham verdiğini ve vatan sevgisi dışında dil, ırk gibi maddi özelliklere ikincil bir değer atfettiğini belirtmiştir (Vambery, 1904: 433). Vambery'nin dini ayrı bir yorumlamaya tabi tuttuğu söylenebilir. Bunun nedeni olarak ise diğer maddi özelliklerin tarihte pek çok değişikliğe maruz kalması, dinlerin ise nispeten daha az veya kendi içinde bir değişikliğe sahip olması gösterilebilir. Diğer taraftan en önemlisi Vambery'nin de kısmi olarak belirttiği gibi İslam ve millet arasındaki ilişkinin tamamlayıcılık üzerine kurulu olduğu ifade edilebilir.

Vambery'e göre, Batı toplumları böyle bir uyumu sağlamada başarısız olmuşlardır. Batı toplumları güçlü bir kültüre sahip olmalarına rağmen düşmanlığın, fikir ayrılığının ve ulusal sınırlamaların göz ardı edildiği kültürel bir bağ ve birleşik bir yapılanma yaratamamışlardır. Vambery gelecekte Avrupa'ya karşı daha umutlu bakar. O aksine Avrupa'da Darwin'in "güçlü olanın hayatta kalması" teorisine uygun olarak büyük milletlerin küçük ve zayıf olanlara karşı kesintisiz bir mücadelesi olduğunu belirtmiştir. Diğer taraftan küçük milletlerin yok olma endişesi ve büyük milletler tarafından emilme korkusuna karşılık bir tepki gösterdiğini ve siyasi bir millet olarak var olduğunu kendi tarihsel temellerinden yola çıkarak ispatlamaya çalıştığını vurgulamıştır. Vambery'e göre böyle bir durum zayıf devletlerin varlığını korumak ve adaleti savunmak iddiasında bulunan büyük milletlerin zorbalığından ve açgözlülüğünden başka bir şey değildir (Vambery, 1904: 434).

Vambery kendi vatanından, Macaristan'dan yola çıkarak büyük millet küçük azınlık ilişkisini açıklamaya çalışır. Vambery'nin deyimiyile, "etrafi devasa bir etnik denizin vahşi dalgalarıyla

çevrilmiş küçük bir etnik ada” misali Macaristan’ın da etrafının Alman, Slav ve Roman unsurlarıyla sarılı olduğunu belirtir. Vambery bu üç büyük milletin ulusal bağımsızlığının kaçınılmaz olduğunu, aksi takdirde büyük bir çatışmanın yaşanacağını, Macaristan’ın ise bu bölgede bir tampon işlevi gördüğünü vurgulamıştır. Batı’nın Doğu’da barışçıl ve sessiz bir şekilde ilerlemesinin nedeninin Macaristan’ın bu tampon işlevinden kaynaklandığını belirtirken tüm Avrupalıların bundan dolayı Macaristan’ın gelişmesini istemesi gerektiğini belirtmiştir. Vambery, her ne kadar ülkesindeki siyasetten uzak durduğunu belirtse de Macaristan’ın bu önemli işlevinden dolayı Macar vatanseverliğine daha da tutkuyla bağlandığını ifade etmiştir (Vambery, 1904: 435).

Vambery, bir kişinin vatanseverliğini sarsan ve zayıflatan şeyin Hristiyanların farklı inanca sahip vatandaşlara yönelik önyargıları ve küçük düşürücü söylemleri olduğunu belirterek kendisinin Yahudi olmasından dolayı milliyetçiliğinin sorgulandığını ifade etmiştir. Çocukluğunun 1848 İhtilalleri kahramanlarının gurur verici hikayeleriyle geçtiğini, 1861’de İstanbul’dan Macaristan’a ilk ayak bastığında mutluluktan göz yaşları döktüğünü ve vatanına duyduğu aşırı bağlılıktan zevk aldığını, buna rağmen vatanseverliğine kuşkuyla bakıldığını yazmıştır. Macarların kendisine Yahudi kökenli birisinin Macar olamayacağını ancak bir Yahudi olabileceği şeklindeki önyargısı üzerine kendisinin Yahudi bölgelerinden uzak kaldığından beri agnostik olduğunu ifade etmeye çalışsa da bu önyargıyı kıramamıştır (Vambery, 1904: 436).

Macarların geçmişini aramak için gittiği Orta Asya’da çeşitli sıkıntılar, badireler atlatan Vambery, en az bir Macar kadar vatansever birisi olduğuna inanmasına rağmen bu olumsuz tutum karşısında kendi milliyetçiliği bir tarafa en milliyetçi bireylerin bile etkilenebileceğini ifade etmiştir. Vambery, yasaların bütün olaylara aynı oranda yaklaşmasına rağmen sosyal açıdan özellikle İngiltere dışındaki ülkelerde liberalizmin içi boş bir kavram olduğunu belirtir. Vambery’e göre İngiltere ise Yahudilerin bile bir İngiliz gibi hissedildiği ve İngilizler tarafından da bunun benimsendiği bir yerdir. Vambery, her ne kadar bazı önyargıların ve ötekileştirmelerin milli duyguyu kırıcı etkisi olduğunu kabul etse de tüm bu olumsuzlukların kendisini ulusal bir bağdan ve ulusal bir haktan mahrum edemeyeceğine inanmış ve kendini teselli edebilmiştir. Macarlara olan bağlılığını şöyle ifade etmiştir: “Gün ışığını gördüğüm, beşiğimin sallandığı, çocukluğumun altın çağını geçirdiğim toprak benim vatanımdır. Bu yerli toprağımdır ve onun mutluluğu ve kederi kalbime yakın bir yerde yatıyor. Bir şekilde bir Macar’a yardım edebileceğim için her zaman mutluyum.” (Vambery, 1904: 437-438).

Genel olarak Vambery’nin farklı dinsel veya etnik kimliğinin milliyetçiliğini şekillendirdiği ifade edilebilir. Bu nedenle Vambery milliyetçiliğini açıklarken vatanseverlikten yola çıkmış ve milliyetçiliği maddi temellerden ziyade ahlaki, duygusal bir boyutta ele almaya çalışmıştır. Böyle bir düşünceden Vambery’nin sübjektif bir milliyetçilik anlayışını benimsediği sonucu çıkarılabilir. Diğer bir ifadeyle Vambery’e göre bir kişinin Macar olduğuna inanması, milletini ve devletini sevmesi Macar milliyetçisi olmanın ön koşulu olduğu söylenebilir.

3.4. Vambery ve Türk Milliyetçiliği

Yaşadığı dönem göz önünde bulundurulduğunda Vambery, Osmanlı'da Tanzimat ve akabindeki II. Abdülhamid'in politikalarının bir uzantısı olarak Türklüğün olumsuz bir muhtevaya sahip olduğu ve Osmanlı'nın kozmopolit yapısından dolayı Türklük fikrinin bütünleştirici olmasından ziyade ayrıştırıcı bir etkisinin olacağı düşüncesinin hakim olduğu bir dönemde yaşamıştır. Diğer taraftan bir önceki bölümde değinildiği gibi azınlıkların ayaklanmaları, Avrupalı devletlerin baskısı ve azınlıkları destekleyici politikaları sırasıyla Osmanlıcılık ve İslamcılığın etkisini yitirmesine neden olmuş, tepkisel olarak da temelleri Tanzimat Dönemi'nde atılan ve XIX. yüzyılın sonlarına doğru iyice yoğunlaşan kültürel Türkçülük yönünde birtakım faaliyetler ve teşkilatlanmalar baş göstermiştir. Siyasi bir milliyetçiliğin ön aşaması olarak değerlendirilebilen bu aşamada, Türklerin geçmişiyle, diliyle ve kültürüyle ilgili çalışmaların ayrı bir millet algısını oluşturmada önemli olduğu söylenebilir. Diğer taraftan Osmanlı Türkçü aydınlarının bu entelektüel faaliyetleri daha önceden Avrupa'da revaçta olan Türkoloji çalışmalarından destek bulmuştur. Dolayısıyla Vambery'nin Türk milliyetçiliği için önemine bu perspektiften bakıldığında diğer Avrupa çapındaki birçok Türkologdan farklı olarak ele alınabilir. Vambery hem Türkoloji çalışmalarıyla Türk tarihine ışık tutarken hem de Rusya egemenliğinin altında bulunan Rusya Türklerinin ve Osmanlı'daki Türkçülerin faaliyetlerini doğrudan ve dolaylı olarak etkileyebilmiştir.

3.4.1. Türk Milliyetçiliğine Bakışı

Vambery, Türk milliyetçiliğiyle ilgili bazı tespitlerde bulunmuştur ve bu tespitlerin Türkçülüğün Tanzimat'tan başlayarak XX. yüzyılın başlarına, Türkçülüğün teşkilatlanmasına kadar devam eden bir sürece ışık tutması bakımından önemli olduğu düşünülmektedir.

Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Türklüğün geri planda ve kötü anlamlar içerdiğini belirten Vambery, "Türklüğünü unutma" hadisesi ile bu durumu şöyle özetlemiştir (Vambery, 1898'den aktaran: Georgeon, 1986: 14):

Bundan kırk yıl önce Türklük, ya da edebi anlamda Türk sözcüğü kaba, yabani anlama gelen bir sövgü olarak değerlendiriliyordu. Şöyle bir olay anımsıyorum: bir gün, iyi eğitim gömüş bazı kişilerle sohbetleşirken Türk ulusunun etnografik öneminden, bu ulusun kollarının Lena kıyılarından Asya'ya öte yandan da Adriyatik kıyılarına kadar uzandığından yeryüzünde yaşayan halklar arasında en geniş yayılma olanaklarına sahip olmuş bir ulus olduğundan söz ettim. Bunun üzerine bana "siz bizi Kırgızlarla ya da şu kaba saba Tatarlarla karıştırmış olmayasınız?" yanıtını verdiler. Ben daha o günlerde kendimi Doğu Türkiye'deki lehçelerin incelenmesine kaptırmıştım. Ama bu yolda harcadığım bütün çabalar, bizim kültürümüzden haberdar olan birkaç efendinin dışında, gülünç bulunuyordu. İstanbul'daki Türkler arasında Türk milliyetçiliği sorunuyla ya da Türk dilleriyle ciddi bir biçimde ilgilenen bir tek kişiye rastlamadım.

Osmanlı modernleşmesiyle de ilgili çıkarımlarda bulunan Vambery, Avrupa devletlerinin Asya milletleri üzerinde tahakküm kurma isteğinin en ilkel topluluklar ile karşılaştırıldığında dahi çok

daha kötü olduğunu belirterek Hz. Muhammed'in döneminde, Batı'daki en gelişmiş demokratik düzenden bile daha iyi bir parlamenter yönetim sisteminin olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Yine Vambery'e göre, Batı medeniyeti "Hristiyanlıktan dolayı değil Hristiyanlığa rağmen" gelişmiştir. İslam ise böyle bir sürecin aksine Müslümanları çağdaş bir seviyeye ulaştırmada bir katalizör işlevi görmüştür. Ancak gayrimüslimlerin reformları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak istemeleri ve Avrupalı devletlerin Osmanlı'nın işlerine müdahil olmasından dolayı Osmanlı'da çağdaşlaşma yönünde atılan adımlar yavaş yavaş gerçekleşmiştir. Vambery bu durumdan ötürü II. Abdülhamid'in yeniliklere karşı olduğunu belirtmiştir. II. Abdülhamid bu konu hakkında Vambery'e şunları söylemiştir (Öke, 2019: 152-158):

Avrupa'da hür kurumların zemini yüzyıllardır hazırlanmıştı. Şimdi siz benden burada aldığımız bir fideyi Asya'nın yabancı çakıllı engelli toprağına ekmemi istiyorsunuz. Lütfen, izin verin de önce toprağı işleyeyim, sulama sistemini hazırlayayım. Daha sonra bu yeni bitkiyi toprağımıza nakledeyiz ve inanın, o zaman, buna benden fazla kimse sevinmeyecektir.

Vambery, Osmanlı'nın son dönemlerinde içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtarmaya yönelik ortaya atılan Osmanlıcılık ve İslamcılığın neden başarısız olacağını açıklamaya çalışmıştır. Vambery'e göre, Osmanlı'da yaşayan farklı etnik unsurlar arasındaki uçurum artmıştı ve böyle bir farklılığın hanedana bağlı kalmakla çözülemeyeceğini, dolayısıyla Osmanlıcılığın başarısız bir politika olacağını belirtmiştir. Ayrıca yine Vambery, Safevi İran ve Osmanlı arasındaki uyuşmazlıklar, farklı bölgelerin farklı dine tabi devletlerce işgal edilmesi ve asimilasyoncu politikaları gibi durumları örnek göstererek İslam devletleri arasında birlik olmadığından ve birbirlerine sahip çıkmadıklarından İslamcılığın geçerli bir politika olamayacağını ifade etmiştir. Vambery özellikle Rusya Türkleri arasında ortaya çıkan Türkçülük akımının Türkler için birleştirici bir güç teşkil edeceğini belirtirken her ne kadar da aktif olarak Türkçülüğün içinde yer alması da Türkçülüğü benimseyen ve benimseyecek olanlar için bir ilham kaynağı olmayı başarabilmiştir (Vasary, 2017: 119-120).

Vambery'nin İslam'ı Türk milliyetçiliğini pekiştiren bir olgu olarak görmekle birlikte İslamcılığı geçerli bir politika olarak görmediği söylenebilir. Nitekim Vambery'nin Ahmet Hikmet Müftüoğlu (2014) ile Peşte'deki sohbetinde, milliyetçiliğin ancak dindarlıkla pekiştirildiğinde daha güçlü olacağından bahsetmiştir. Ayrıca Vambery yine bu sohbette, Türklerin İslam milletlerinin koruyuculuğunu sürdürmesini ve Türklerin ne kadar güçlü olursa İslam kavimlerinin de o kadar kalkınabileceğini belirtmiştir. Bundan dolayı Vambery'nin öncelikle Türkçülüğe ve millileşmeye ayrı bir değer atfettiği söylenebilir.

Vambery'nin Osmanlı'da Türkçülüğe yönelik atılan adımları destekleyici çabalarının Türkçülüğe verdiği değeri göstermek açısından önemli olduğu söylenebilir. Nitekim Vambery, Akçura 1904'te *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı makalesini *Türk* gazetesinde yayınladığı zaman kendi görüşlerini "Mektub-ı Mahsus" adında bir mektupla aynı gazeteye göndermiştir. Vambery bu

mektupta, Türk adıyla bir gazetenin çıkarılmasının takdire şayan olduğunu ve Avrupa gazeteleriyle mukayese edildiğinde birçoklarından üstün olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Türklerin bütün İslam milletleri içinde en gelişmiş ve gelecek vadeden millet olduğunu yazmıştır. O bu varsayımını ve memnuniyetini şu duruma bağlamıştır: “Hubbu’l vatan” emrinin gereği olarak kendi milletlerinde bazı aydınlar milli bilinç yaratabilmeyi ve Türk dilini geliştirmeyi amaçlamışlardı. Bunun için öncelikle Vambery, Ziya Paşa’nın milletin kendi bilincine ulaşması için çabaladığını ancak destek görmediğinden ve Türkçülüğe yönelik atılımlar azınlıkların bağımsızlıklarını teşvik ettiğinden gerekli etkiye ulaşamadığını ifade etmiştir. Yine de Vambery, Ziya Paşa’nın *Tarih-i Endülüs* eseriyle Müslümanlarda biz algısını ortaya çıkarabildiğini belirtmekle birlikte “İnneme’l-mü’minin ihvatun” ayetinin daha güçlü bir etki yarattığından Müslümanlıktan ayrı bir Türk milleti tasavvurunun geç kaldığını ifade etmiştir. Aynı şekilde Vambery, Ahmed Cevdet Paşa ve Fuad Paşa’nın birlikte yazdığı *Kavaid-i Osmaniye* eseriyle Türk diline yönelik bir adım atıldığını ancak Türk diliyle uğraşmanın gereksiz ve boş olarak görülmesinden kendisinin Çağatay diliyle ilgili çalışmalarının dahi Fuad Paşa tarafından bile faydasız olarak nitelendirildiğini belirtmiştir. Vambery mektubun sonunda önceden Türk diliyle uğraşanların gülünç karşılandığını ancak Türk diline yönelik ilginin artmasını umut verici bir gelişme olarak değerlendirmiştir. Nitekim Vambery, “... Türk milletinin ve Türk lisanının ehemmiyetine bundan böyle tevcih-i kelim edeceksiniz. Milletiniz zaman-ı istikbalde sabık [eski] parlaklığına nail olacağına hiç şüphe yoktur.” diyerek Türklerin ve Türklüğün geleceğinin daha parlak olacağını belirtmeye çalışmıştır (Vambery, 1904’ten aktaran: Akçura, 2018: 204-208).

Benzer şekilde Mehmet Emin, “Türkçe Şiirler” eserini yayınladıktan sonra birçok çevrede övgüyle ve saygıyla karşılanmıştır. Özellikle Vambery, Mehmet Emin gibi şairler olduğu müddetçe Türk dilinin ve edebiyatının hak ettiği mertebeye erişebileceğini belirtmiştir (Akçura, 2001: 141). Ayrıca, Vambery, Mehmet Emin’e Türk dilini sadeleştirmeye yönelik çabalarından ve milli bir edebiyat oluşturma gayreti içinde olduğundan ötürü sevgi dolu bir teşekkür mektubu göndermiştir. Mektupta şöyle bahsetmiştir (Vambery, 1913’ten aktaran: Erkan, 2016: 51):

Ey sevgili tanırım. Ve yurt muhabbetinde kaim Türk kardaşım... Bu gün [Bugün] mümkün olmayan şey inşallah yakında daire-i imkana girecektir. Ve eğer zat-ı aliyeniz gibi birkaç vatan ve millet muhabbetinde gayret gösteren Osmanlı meydana çıkacak olursa elbette tatlı lisanınız makam-ı ihtirama yetişip millet-i necibi-i Osmaniyan yeniden ihya olup benim o an-ı şebabetimde arzu ettiğim meramımı fiiliyatta görmeğe müyesser olacağım efendim, azizim.

Vambery’nin Türk milliyetçiliğinin mevcut durumu ve geleceği hakkında görüşlerini bildirdiği, ölümüne yakın bir zamanda ele aldığı ve 1913’te *Turan Dergisi*’nde yayınlanan *Asya’da Müslümanların Uyanışı* adlı makalesinin özellikle meşrutî yönetim sonrası Jön Türk iktidarı ile ilgili kayda değer bilgiler içerdiği ifade edilebilir. Nitekim Demirkan (2000: 44), makalenin özellikle XX. yüzyılın başlarındaki ve akabindeki problemlerine yönelik tutarlı tespitlerde bulunduğunu belirtmiştir.

Vambery makalesinin ilk bölümlerinde meşruti yönetime giden süreçten, meşruti yönetimin getirdiği yeniliklerden ve Osmanlı için olumsuz etkilerinden bahsetmiştir. Vambery'e göre, Avrupa'dan gelen özgürlükçü dalgalar Abdülaziz ve II. Abdülhamid istibdadı ile kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Vambery'nin kısmen de olsa bu politikaları desteklediği söylenebilir. Çünkü Vambery, meşruti yönetime geçiş evresinin Osmanlı'da hızlı bir şekilde gerçekleşmesinin birtakım olumsuz etkiler yaratabileceğini belirtmiştir. Ancak yine de Vambery'e göre, İttihat ve Terakki iktidarı bu süreçte önemli çalışmalarla başarı yakalayabilmişlerdi. Halkın bilinçlendirilmesi için okulların açılması, ulaşım ağını geliştirmeye yönelik çabaların ivme kazanması, sanayi ve ticaret teşviklerinin artması ve öğrencilerin Avrupa'da eğitim alması gibi birçok çağdaşlaşmaya yönelik adımlar atılmıştır. Ayrıca, kız çocuklarının eğitiminin önü açılması başta olmak üzere kadınların ve kız çocuklarının toplumsal hayattaki eşitsizliğini kaldırmaya yönelik ilk laikleşme adımları da yine bu dönemde atılmıştır. Öte yandan Vambery, edebiyat alanında da önemli bir ivme kaydedildiğini, özellikle *Tanin*, *İkdam* ve *Yeni Gazete* gibi gazetelerle birlikte düzenli bir gazete yayıncılığının olduğunu belirtmiş ve düşünsel ve edebi alandaki bu gelişmelerin halkta "yurtseverlik" ve "vatan" düşüncesini pekiştirmede önemli rol oynadığını ifade etmiştir (Vambery, 1913'ten aktaran: Demirkan, 2000: 41-42).

Osmanlı'da meşrutiyetle önemli gelişmeler kaydedildiğini belirten Vambery, Türklerin baş etmesi gereken büyük problemler olduğu gerçeğini de göz ardı etmemiştir. Vambery'e göre, ilk ve en önemli sorun Osmanlı'nın kozmopolit yapısından kaynaklanmaktaydı ve farklı dine mensup azınlıkların olması tek ve ortak bir geçerli politika üretilmesini engelliyordu. Diğer taraftan Vambery, bu yapıyı ayakta tutmaya çalışan devletin etkisini yitirdiğini hatta Müslüman olan Kürtler ve Araplar üzerinde bile egemenlik gücünü kaybettiğini belirtmiştir. Diğer bir sorun olarak Vambery, Jön Türklerin zayıflığını ve yönetme gücüne haiz olmadıklarını ileri sürmüştür. Bu durumun gerekçesi olarak ise Jön Türklerin azınlıkta olduklarından tüm halkı temsil edememesini ve gelenekçi halk ile arasındaki kültür uyumunun sağlanamamasını göstermiştir. Vambery'e göre, meşrutiyete geçişin tedrici olmaması Osmanlı'yı bu sorunlarla uğraşmaya itmişti ancak Türklerin yeteri çoğunluğa sahip olmaması da güçlü bir dinamizmin yakalanmasına imkan vermemişti. Son olarak da Vambery bir sorun olarak dilin anlaşılmasız olduğundan, ortak bir kültür yaratmada etkisiz olduğundan bahsetmiştir. Vambery'e göre, Türkçe, Arapça ve Farsça kelimeler bakımından zengin olduğundan sadece halkın değil orta ticaret sınıfının da bu dili anlayamadığını belirtmiştir. Bu konu hakkındaki çalışmaların yetersizliğinden yakınan Vambery, son yıllarda Türkçe dilinin sadeleştirilmesine yönelik, *Türk Yurdu* gibi, hareketlenmelerin de olduğunu kabul eder. Ayrıca, Türkçenin resmi bir milliyetçilik aracı olarak diğer Türk olmayan azınlıklara karşı şart koşulmamasının da yanlış bir uygulama olduğuna değinmiştir (Vambery, 1913'ten aktaran: Demirkan, 2000: 42-43).

Makalenin son kısmının ise tavsiye niteliğinde olduğu söylenebilir. Vambery öncelikle, Osmanlı'nın gayrimüslim ve Türk olmayan Müslümanları karşısına almayacağı bir politika yürütmesini aksi takdirde bunun Batı tarafından suiistimal edilebileceğini belirtmiştir. Türk düşmanlarının geçmişte olduğu gibi gelecekte de hem içeride hem de dışarıda fırsat beklediklerini belirterek Türklerin istikrarlı ve Batı müdahaleciliğinin olmadığı bir gelişme ile aydınlık bir gelecek yakalayabileceklerini ileri sürmüştür (Vambery, 1913'ten aktaran: Demirkan, 2000: 43-44).

3.4.2. Jön Türkler ve Diğer Türkçülerle İlişkileri

Vambery'nin Rusya Türkleri ve bazı Türkçülerle özellikle de Jön Türklerle yakın münasebetleri olmuştur. Bazı sohbet ve yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla Vambery'nin bu kesime Türklüğü ve Türkçülüğü destekleyen tavsiyelerde bulunduğu bilinmektedir. Diğer bir ifadeyle Türk milliyetçiliğinin Avrupa, Rusya Türkleri ve Osmanlı hattında şekillendiği varsayıldığında Vambery'nin de bu eksenin Avrupa merkezlerinden birini teşkil ettiği belirtilebilir. Nitekim, Öke (2019: 251-264) Vambery'nin II. Abdülhamid istibdadından Avrupa'ya kaçan nispeten deneyimsiz olan Jön Türklerle Batılılaşma ve İslam konusunda danışmalık yaptığını, Türkiye'de tekrardan meşruti yönetime geçilmesi için neler yapılabileceği hakkında fikir alışverişinde bulunduğunu pek çok yerde tekrarlamıştır. Vambery'nin bu aydınlarla olan sıkı ilişkisi II. Abdülhamid'in gözünden kaçmamış, hatta zaman zaman Vambery'i bir Jön Türkçü olmakla itham etmiştir. Örneğin, Öke, Vambery'nin 1900'de bir Jön Türk olan Abdullah Cevdet'e yazmış olduğu bir mektubu paylaşmıştır. Vambery mektupta şöyle yazmıştır:

Faziletli beyefendi hazretleri... Aferin zatı aliyenize, Risalenizi mütalaa ederken keşki sizin gibi gayyur ve vatanperver Osmanlılar çoğalırsa deyu temanna etdim. Acaba bu risaleniz Türkçeye tercüme olunmaz mı düşünürüm. Kadir ve kıymetiniz İstanbul'da ve bilhassa sarayı hümayunda elbette malumdur ve liyakatınıza göre müstahdem olmadığımızı sahihen taaccüp ederim efendim. Peşte'den gayyur aliyeniz ittifak ederse bir sabık dervişin hücreğine teşrif buyurmalarını rica eder (Vambery, 1900'den aktaran: Öke, 2019:264).

Vambery'nin aynı şekilde Jön Türklerle temas halinde olduğu bilinen Mizancı Murad ile de yazıştığı bilinmektedir. Yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla Vambery'nin 1887 yılında *Times* gazetesinde paylaştığı, Osmanlı'yı ve siyasetini olumsuz bir yaklaşımla ele aldığı yazısına hitaben Mizancı Murad'ın Osmanlı'nın son on yılda çok büyük gelişme gösterdiğini, özellikle eğitim ve yayıncılık konusunda bir ilerleme sağlandığını belirttiği yazısıyla birlikte *Mizan*'ın bazı mecmualarını Vambery'e gönderdiği bilinmektedir. Buna cevap niteliğinde olarak Vambery ise mektupta şunları söylemiştir (Emil, 1979: 257):

... Vakıa matbuat-ı hazırayı geçmiş yirmi beş senenin miskin gazetelerinin hali ile teşbih ve tatbik edersem bu kulunuz ziyadesiyle, memnun ve mesrur olurum. İleri gitmeleriniz her veçhile bedihidir. Osmanlı karındaşlarımın düşmanları ve erbab-ı hased her ne deseler sizin terakkiyatınız inkar olunamaz. İnşallah bundan daha büyük terakkiyatları müşahede etmeğe müyesser olurum. Bahtım müsaade ederse belki yakında Dersaadet'i ziyaret edip aynen dahi görmeğe fırsatım olacaktır.

Vambery sonraları II. Meşrutiyet'e giden süreçte Jön Türklerin faaliyetleri ve onlara yardım edilmesi gerektiği hususunda bazı bilgiler paylaşmıştır. Bu görüşleri doğrultusunda Vambery Jön Türklerin meşruti yönetime geçmek için ayaklandığını ve bu hareketin Genç Türkiye Partisi'nin bir uzantısı olduğunu ifade etmiştir. Vambery'e göre, Jön Türkler II. Abdülhamid istibdadına karşı olan ve idarenin İslami usullere göre yönetilmediği dolayısıyla II. Abdülhamid'in ülkenin geleceğini kararttığı gerekçesiyle bir araya gelmiş çoğunluğu aydın Türklerden oluşmuştur. Vambery, Jön Türklerin Erzurum, Kastamonu, Van ve Bitlis ayaklanmalarında bir başarı yakaladığını ve II. Abdülhamid'in meşruti yönetime geçmekten başka çaresi kalmadığını belirtmiştir. Ayrıca, çeşitli zorluklara rağmen meşruti yönetimin Türkiye için daha iyi olacağına dikkat çekerken Batı ile Doğu arasındaki ilişkilerin artması için Jön Türklere yardım edilmesini sonuna kadar desteklemiştir (Öke, 2019: 256-262). Ancak Vambery, tam tarih belirtilmese de ölümünün son yıllarına doğru yaptığı tahmin edilen Ahmet Hikmet Müftüoğlu (2014: 107) ile görüşmesinde ise bazı Jön Türklerin kendisine karşı olduğunu şu şekilde belirtmiştir:

... Abdülhamid de beni severdi. Hatta yıldız sarayında misafir oldum. Huzuruna girdiğim vakit bana kendi eliyle sigaralar ikram ederdi. Ben İngiliz siyasetiyle sabık Sultanın politikasını birleştirmek istedim. Çalıştım... Fakat neticede ne oldu? Birçok ihsan vererek beni Londra'daki Genç Türkleri kandırıp getirmek için İngiltere'ye yolladı! Bu teşebbüs bana biraz bahalıya mal oldu. Hatta İngiltere'deki şöhretimi bu yüzden lekedare bile edecektim. Ben Türklerin fakat eski Türklerin lütuflarıyla perverde olduğum için milletiniz uğruna çalışmadığı bir borç bilirim. Fakat Genç Türkler beni takdir etmediler. Bana Abdülhamid'in dostu diye itimat eylemediler. Hatta Meclis-i Mebusan'da alenen aleyhimde bulundular. Fakat ben şahsın değil, milletin dostu idim. Eğer ihtiyar olmasaydım tekrar İstanbul'a gider onlarla ayrı ayrı görüşür, mürafa olurum.

Yukarıdaki düşünceler her ne kadar Vambery'nin Jön Türklerle yakın ilişkisi olduğu bilgisiyle bir tezatlık teşkil etse de Vambery'nin önde gelen Abdullah Cevdet (Öke, 2019: 64), Mizancı Murad (Emil, 1979: 255-257) ve Tunalı Hilmi (2014) gibi Jön Türklerle samimi bir şekilde yazıştığı ve görüştüğü bilinmektedir. Jön Türklerin Vambery'e karşı önyargısının ise II. Meşrutiyet sonrasında oluşan II. Abdülhamid düşmanlığıyla bağlantılı olabileceği söylenebilir. Müftüoğlu (2014: 108) ise bu durumun Vambery'nin II. Abdülhamid zamanında maaş aldığını ancak II. Meşrutiyet'ten sonra bu yardımın kesilmesinden dolayı Osmanlı'nın akıbeti ile ilgili yazdığı olumsuz birkaç makalesinden kaynaklandığını belirtmiştir. Yine Berkes, Müftüoğlu'nun bu görüşüne atıfta bulunarak Vambery'nin II. Abdülhamid zamanında Londra'da Jön Türklerle iyi ilişkileri olduğunu belirten bir yazısını paylaşmıştır. Vambery bu yazısında şöyle belirtmiştir (Vambery, 1893'ten aktaran: Berkes, 2012: 305):

Adı geçen kahvede bu efendilerle ülkelerin toplumsal, siyasal ve dinsel sorunlarını saatlerce tartıştım. Gündüzün konuşmaların havası ılımlı hatta uykulu gibi olur, fakat akşamüzeri rakı şişeleri heyecanları kabartınca hava canlanırdı. Sayın efendilerin gözleri parlar, paşaların eylemlerini ve kusurlarını eleştirmeleri sertleşir, bir zamanlar o kadar güçlü olan ve kendi fikirlerince gene de aynı güçte dirilebilecek olan Osmanlı devletinin çöküşü karşısında duydukları acının ve hasretin tonu yükselir, şiddetlenirdi. Savaşçı cedlerinin başarılarına karşı besledikleri hayranlık, adlarını andıkları İslam dini kahramanlarına karşı duydukları derin saygı bana, her şeye rağmen, Osmanlı hanedanına karşı besledikleri bağlılık kadar tabi gözükürdü.

Rusya Türkleri ile ilgili de araştırmalar yapan Vambery, *Tatarların Uyanışı*, *Rus Tatarlarının İbtidai Hareketi* gibi pek çok çalışmasında özellikle Tatarların bağımsızlıklarını desteklemiştir. Ayrıca Vambery'nin Yusuf Akçura, Alimcan Barudi ve Fatih Kerimi gibi önemli Tatar Türkleriyle yakın temas içinde olduğu bilinmektedir. Bundan dolayı Vambery'nin özellikle Rusya Türkleri arasında önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir (Zaitsev, 2016: 636-637). Nitekim Landau, Vambery'nin bu eserleriyle Avrupa'da Tatarların siyasal ve kültürel açıdan önemine değinen ilk kişi olduğunu ifade etmiştir (Landau, 1999: 37).

Ayrıca Vambery'nin Kırım Tatarı olan, “Dilde, fikirde işte birlik!” sloganıyla Türkçü Turancı bir çizgiyi benimseyen Gaspıralı, bir Jön Türk üyesi ve Türkçü olan Tunalı Hilmi ve Türkçülüğün temsilcilerinden Ahmet Hikmet Müftüoğlu ile Peşte'de sohbetleri olmuştur. Bu sohbetlerin içeriğine bakıldığında Jön Türklerin ve Türkçülüğu benimsemiş olan birçok aydının Vambery'i hocaları gibi gördükleri ve fikirlerine değeri verdikleri görölr.

İlk olarak tam tarih belirtilmese de gençlik yıllarında Peşte'de Vambery ile görüştüğünü yazan Gaspıralı, Viyana'da trende seyahat ederken üniversiteli bir gençle yaptığı kısa sohbet neticesinde Vambery'nin İşlam topluluklarının dilleri üzerine çalışmalarını öğrenmiş ve onunla görüşmek istemiştir. Görüşmeden önce Vambery ile neden ve hangi konu üzerinde konuşmak istediğini düşünen Gaspıralı bu olayı şöyle anlatmıştır (Gaspıralı, 2014: 66):

Tramvayda düşünüyordum... Niçin Reşit Efendi'yi ziyaret etmek istiyorum?.. Ekser Tatar gençlerindeki, hatta ihtiyarlarındaki büyükler görmek, büyükler meclisinde bulunmak merakından başka bir muharrikim [beni harekete getiren şey] var mı? Lakin bu merak hadd-i zatında [aslında] hiç de fena değil. Tatar hacılarının Da-rü'l-Hilafet'ten [İstanbul'dan, Hilafet Kapısı] gelip geçerken şeyh Cemalettinler, Hoca Musalar, Ahmet Mithadlar ile konuşarak hayli gözleri açıldı. İstanbul'a tahsile giden Tatar gençleri de gerek medreselerde yatsınlar, gerek mekatip-i nizamiyeye [modern okullara] devam etsinler Cuma ve tatil günleri meşahiri [tanınmış şahsiyetleri] arayıp bulmaya, onların musahebes [sohbetleri] ile müşerref olmaya uğraşırlardı. Gençlerimiz bu mütecemmilliğinden [donanmışlığından] yalnız kendileri değil, bütün halkımız istifade etmiştir... Reşit Efendi ile hemen bir bahis üzerine konuşsam daha iyi olur. Bahsi aramaya başladım. Reşit Efendi elsine-i şarkiyeden [Doğu dillerinden], ale'l-husus [özellikle] Türk dillerinin mütehasıdır [uzmanıdır]. şark ahval-i siyasiyesini [Doğu'nun siyasi durumunu], Rus İngiliz münasebetlerini ve bi'l-hassa [özellikle] bu münasebette en ziyade istifade edilecek ya ilm-i elsine (dil bilimi), ya tarih veyahut şark siyaseti üzerine olabilir. Bu halde en iyisi diyordum yine mahud bahis [düşündüğüm konu] üzerine, yani Müşlümanların, Türklerin ahval-i hazırası, istikbali [şimdiki durumu, geleceği] hakkında konuşuruz.

Gaspıralı (2014: 68) Vambery ile görüşmesinde ilk olarak Türk ve Müşlümanlarla ilgili görüşlerini bir Doğu bilimcisi olan Vambery'den dinlemek istemiş, bu konu hakkındaki düşüncelerini merak etmiştir. Vambery ise Türklere karşı duyduğu hissi şu cümlelerle paylaşmıştır:

... Ben Reşit Paşa ... dairesinde [çevresinde] perverde oldum [yetiştim]. Fuat ve Ali Paşalarla birlikte bulundum. İstanbul'daki tedarikatım [temin ettiklerim], müstahzaratım [hazırlıklarım], sonraki seyahatlerimde, tetkikatımda [araştırmalarımımda] çok işime yaradı. Bu babda [konuda] Türklere medyun'ı şükranım [şükran borçluyum]. Her daim Türklere hayırhahlık ederim

[Türklerin iyiliğini isterim] ve şimdiye kadar cidden hizmetim de dokundu. Avrupa'ya ve ale'l-husus [özellikle] İngilizlere, Türkleri, Alem-i İslam'ı tanıttırmaktaki, sezdirmekteki hizmetimle müftehirim [iftihar ederim]...

Gaspıralı sohbetinin devamına Müslümanların neden her zaman Avrupalılardan geri kaldığı sorusuyla devam etmiş, soruya karşılık olarak da cehalet cevabını almıştır (Gaspıralı, 2014: 68). Bu sohbetin tamamına orijinal kaynaklarda ulaşılamamasından Gaspıralı'nın asıl aklındaki olan Türklüğün ve Müslümanların akıbeti sorusunun içeriğinin de havada kaldığı söylenebilir. Sohbetten anlaşıldığı kadarıyla görüşmenin Vambery'nin 1861 veya 1862 yılındaki Orta Asya seyahatinden yaklaşık yirmi yıl kadar sonra gerçekleştiği bilinmektedir. Bu bilgiden yola çıkarak sohbetin 1880'lerin başına tekabül ettiği ifade edilebilir. Diğer taraftan Gaspıralı (Devlet, 1999'dan aktaran: Özey, 2015: 55)'nin 1881'de Tavrida gazetesinde yazdığı “Geri kalmışlığımızın tek nedeni cehaletimizdir.” sözlerine yer verdiği makalesinden hareketle Vambery'den etkilenmiş olabileceği şeklinde bir çıkarımda bulunulabilir.

Gaspıralı'ya ilaveten bir Jön Türk olan Tunalı Hilmi'nin Vambery ile sohbetinin de Jön Türkler ile Vambery'nin arasındaki münasebetleri göstermek açısından somut bir örnek teşkil ettiği söylenebilir. 1899'da Vambery ile buluştuğunu belirten Tunalı Hilmi (2014: 72)'nin, sohbetten anlaşıldığı kadarıyla, II. Abdülhamid'in istibdadına karşı nasıl çözüm bulunacağı, Osmanlı'nın ve Türklerin geleceği konusunda birtakım cevaplar aradığı ifade edilebilir. Sohbeta başladıklarında Vambery, “Onlardansınız!” hitabına karşılık Tunalı'nın, “Olmaya çalışıyoruz.” şeklindeki cevabından Tunalı'nın bir Jön Türk olduğunu anlamış, Jön Türklere karşı bir ilgisi olduğunu göstermeye çalışmıştır.

Vambery Jön Türklerin faaliyetlerini az çok takip ettiğini ancak özellikle memur kesimlerin istekli olmadıklarını dolayısıyla fiiliyatta bir neticeye varamadıklarını belirtmiştir. Bundan dolayı Jön Türkleri destekleyici ve yol gösterici birtakım tavsiyelerde bulunmuştur. Nitekim sohbetin bir yerinde Vambery şöyle söylemiştir (Tunalı, 2014: 75):

... Büyükleriniz niye düşünmüyorlar? Sizi iğne ile kuyu kazdırmaya bırakacaklarına, biraz da kendileri işe karışsalar ne iyi olur: Her işe derakıp muvaffak olunur. “Bu” adam zaten korkak. Kendisine her halde el uzatamayacak olsanız bile kuvvetinizin çokluğunu görünce büsbütün rahatsız olacak. Baksana: Bu gün bile kendisini tir tir titretmektesiniz. Bana bile açtı. (ne dersin hocam, şu benim aleyhimde bulunan çapkınlara ne gözle bakarsın?) diye söze başladı. Tuhafır: Benim ondan ne korkum olabilir! Ama ne kadar da olsa insana bir hissiyat geliyor.

Sohbetin ilerleyen bölümlerinde Vambery Jön Türklerle görüştüğünü, bu nedenle II. Abdülhamid'in kuşkulandığını ve hafiyelerinin kendisini gözetlediğini belirtmiştir. Ayrıca Vambery Gaspıralı ile sohbetine benzer bir şekilde Türkler ile görüşlerini tekrarlamış, Türklerin aziz bir millet olduğunu şöyle ifade etmiştir (Tunalı, 2014: 80):

Yazık, Ne oluyorsa Türklere oluyor. Ah ben Türklere çok acırım. Olmaz, dünyada böyle bir millet bulunmaz. Böyle bir millet, dünyada yoktur. Bunu hem tettebbüm neticesi olarak söylerim, hem de kendilerine olan minnettarlığım hasebiyle. Türklere benim derece-i muhabbetim derece-i kemaldir. Bittabii böyle olacak; Kendilerini gördüm, anladım...

Tunalı ise Türklerin tarihte birçok zorlukla karşılaştığını, bu olumsuz algıya siyasilerin kötü tutum ve davranışlarının neden olduğunu belirtmekle birlikte tüm bunlara rağmen yine de Türklerin özünde bozulmayan, eskimeyen bir güç yattığına dikkat çekmiştir. Tunalı'ya göre, Türkler tüm dünya ile mücadele etmekten yorulmuştu, baygındılar ve Türklerin kendilerine getirilmeye ihtiyaçları vardı (Tunalı, 2014: 86-87).

Sohbetin sonlarına doğru Vambery, Tunalı'ya bazı öğütler vermiştir. Vambery, Türk milleti tarafından seçilen iyi bir hükümetin gerekliliğinden bahsetmiştir. Vambery'e göre, eğer millet hükümeti oluşturmaya uygun değilse bu görevi hükümetin üst kurumlarında görev alan, maddi gücü yerinde olan "büyükler" yerine getirmelidir. Ona göre bu başarısızlık bilgisizlikten ve "büyüklerin" gerekli yardımı esirgemesinden kaynaklanmıştır. Özellikle yetenekli memurların varlığına dikkat çeken Vambery, memurlar arasındaki birlik ve fedakarlık sayesinde bunun üstesinden gelebileceklerini ifade etmiştir. Ayrıca Vambery Macarların para sayesinde Avusturya'yı kontrol edebildiğini belirterek bu süreçteki bütün memurların parasal destekte bulunmasını tavsiye etmiştir (Tunalı, 2014: 99).

Tunalı, Vambery'nin söylediklerine karşılık onu destekleyici bir şekilde, II. Abdülhamid'in kesin bir şekilde tahttan indirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Tunalı'ya göre, II. Abdülhamid'i övmek Türklere bir hakaretti. Çünkü "Hünkar Türkler demektir... Türklerin vekilidir." ve II. Abdülhamid'in davranışlarından sorumlu olan Türklerdi. Tunalı II. Abdülhamid'i ağır bir şekilde eleştirerek, "Bu adam Türklüğü, Osmanlılığı.. bütün Alem-i İslam-ı yıktı!, bitirdi, mahvetti. Evet.. yıktı, bitirdi!.. O da mutlaka bitirilmelidir." diyerek sohbetini bitirmiştir (Tunalı, 2014: 101-102).

Genel olarak Vambery'nin Tunalı ile sohbeti değerlendirildiğinde, özellikle Vambery'nin de istibdadın karşısında yer aldığını, Osmanlı'da hükümet değişikliğini desteklediği söylenebilir. Ayrıca Vambery'nin yeni hükümetin millet tarafından oluşturulması tavsiyesinden yola çıkarak onun da meşruti bir yönetim taraftarı olduğu ifade edilebilir.

Türkçülük akımının önemli temsilcilerinden olan Ahmet Hikmet Müftüoğlu (2014)'nun Vambery ile Peşte'deki sohbetinin de Türkçüler ile arasındaki ilişkiyi göstermek bakımından önemli olduğu söylenebilir. Bu görüşmenin ne zaman yapıldığı belli olmasa da sohbetten anlaşıldığı kadarıyla Vambery'nin yaşamının son yıllarında gerçekleştiği belirtilebilir. Sohbetin genel olarak Türklüğün istikbali doğrultusunda çok önemli hususlar içerdiği ifade edilebilir.

Vambery'nin Türklüğün Türkler tarafından tam olarak değerinin kavranmadığına yönelik düşüncelerinin sohbette ele alınacak önemli hususlardan birini teşkil ettiği söylenebilir. Vambery ise bunun Avrupa'ya özentiden kaynaklandığını şu dillerle ifade etmiştir (Müftüoğlu, 2014: 106):

Reşid Paşa'ya hürmetimden Reşid ismini aldım. Ve Türkleri, Türklüğün ehemmiyetini, Hilafet'in nüfzunu, Asya-yı-vüsta'ya azimet ettikten sonra daha anladım. Hatta İstanbul'daki Paşa dairelerinin uşaklarında ve zevcelerinde Fransızca ders vermek için girdiğim ... Paşanın ve ... Beyin dairelerdeki hanımlarla gördüğüm vakar ve temkin bu milletin hakim olmak, amir olmak için cibilli bir haslete malik olduğunu bana anlattı. Fakat şimdi cemiyetinizde bu gurur, bu metanet kalmadı. Hepiniz zirzop piniz frenk mukallidi oldunuz.

Müftüoğlu, Vambery ile Balkan Savaşları hemen sonrasında ölümüne bir iki ay kala tekrar buluştuğunu yazmıştır. Balkan Savaşları neticesinde Osmanlılık anlayışı önemini kaybetmiştir. Dolayısıyla İslamcılık ve Türkçülük biraz daha ön plan çıkmaya başlamıştır. Vambery de bu noktada Osmanlıcılığın yanlış politikalarına istinaden yine birçok yerde tekrar tekrar vurguladığı Türklüğün öneminden, Avrupa'yı her yönüyle taklidin zararlarından ve ekonomik bağımsızlığın öneminden bahsetmiş, Müftüoğlu'na bazı tavsiyelerde bulunmuş ve şöyle belirtmiştir (Müftüoğlu, 2014: 109):

Ne fes, ne kafes! Ha! Gördünüz mü neticesini?... Frenklik, Avrupa'yı taklit, körü körüne taklit! Milliyetinizi unutun, dininizi ihmal edin, büyüklere itaati, küçüklere himayeyi, civanmertliği, Allah yolunda ölmeği, şehitliği, gaziliği, kanaati, sadakati inkar edin. Medeniyetinizi, o ayrı ayrı Türklük medeniyetini, Arap ve Acem medeniyetini hiçe sayın. Maddi ve manevi bir çıplaklıkla Avrupa'nın boynunuza uymayan hazır, çürük, bakkam medeniyet libasına bürünün, kalbinizi kemiren mürâi ahlakını taklit edin. Lakin Avrupa, taklit edilmez; tahkik edilir. Sizin bir medeniyetiniz var, siz bilmiyorsunuz, fakat var. O medeniyetinizi bizzat siz ıslah edin, neşredin ve bütün İslamları da o büyük Türk imparatorluğunun derin, vakur medeniyetinden istifade ettirin. Türklüğünüzle iftihar edin. Sizin vücudunuz ile iftihar eden milyonlarla halk var. Başınızı çevirin, bir kere de Asya'ya bakın. Anadolu'da on iki milyonu müteceviz Türk vardır. İşte üç yüz milyon ehl'i İslam'ı manevi esaretten kurtaracak ancak bunlardır... Avrupa'nın bir müstemlekesi olmaktan kendinizi kurtarın, gümrükleriniz Avrupalıların keyfine tabi olursa siz Avrupa devletleriyle ayrı ayrı ticaret muahedeleri yapamazsınız, ıslahat diye yaptığınız her teceddüt başınıza bir felaket getirir.

Bugün Anadolu'ya döşediğiniz demiryolları ihracatınızı teshilden ziyade, Avrupa ithalatını memleketinize sokmağa yarıyor. Artık sair ıslahatın netayicini bununla kıyas edin. Avrupa size hürmet etmeli. Muhterem olmak için de sizde pulat gibi bir milliyet, granit gibi bir dindarlık ister. Biz Macarlar, küçük turani bir kavim iken bunca aryaı akvam arasında mevcudiyetimizi ancak bu suretle milli taassubumuzla, milli edebiyatımızla, milli ahlak ve adatımızı muhafazada son derece inat göstermekle idame edebildik.

Vambery, anlaşılacağı üzere, Türklerin kendilerini tanımasını ve kendi özüne sahip çıkmasını yegane amaç edinmesini savunmuştur. Vambery ayrıca güçlü bir Türk milletinin İslam kavimleri arasındaki birliği sağlamada ve İslam kavimlerinin kalkınmasında öncü bir rol oynayacağını belirtmiştir. Yani Vambery için Türklerin güçlü olması aynı zamanda İslam'ın da güçlü olması anlamına gelmektedir. Güçlü bir Türk milletinin mevcudiyeti ise geleneklere ve göreneklere sahip çıkmayı, milli bir dili ve tarihi ve nispeten bağımsız ve milli bir ekonomiyi gerektirir.

Vambery, Müftüoğlu ile sohbetini özellikle milli şairlerin öneminden, Türklüğün ve Türklerin akıbetinden bahsederek şöyle sonlandırmıştır (Müftüoğlu, 2014: 111-112):

Size milli bir gurur, milli bir itimad'ı nefis vermek isteyen şairleriniz... Anadolu Türklerine unuttukları medeni, insani vazifelerini anlatsın. Hatta etrafındaki vatandaşlarınıza sizi sevdirmesin. Size hürmet ettirsin. Öyle büyük şairler, bir kuvvetli ordudan ziyade sizin istiklalinizin idamesine hizmet edebilirler. Öyle milli şiirleri hatta siz Arapça'ya, Kırgızca'ya, Tatarca'ya tercüme edin. İstikbaliniz badema Asya'dadır. Fakat bu vatan'ı asli ve tabiiinizi silah ve fetih ile değil, kaleminizle, medeniyetinizle teshir edeceksiniz.

Bir Anglosakson, bir İslav, bir Latin milleti mevcut olduğu gibi büyük bir Turan kavmiyeti, medeniyeti vardır ve o cemiyetin bayraktarı Türklerdir.

Bir diğer bakıma göre alem-i İslam'ın muktedabihini yine Türklerdir. Türklük İslamlık, bu iki meşale iki elinizde olduğu halde istikbal yolunda vakur ve metin adımlarla yürüyün! Kimse önünüze geçemez. Türklerin atisi birçok kavimlerden daha emindir.

Vambery'nin bu sohbetteki görüşleri kısaca değerlendirildiğinde Türkcülüğün en büyük savunucularından olan Gökalp'in görüşleriyle de bir yakınlık gösterdiği söylenebilir. Nitekim Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* adlı eserinde “çağdaş bir İslam Türklüğü” meydana getirmek için bazı tespitlerde bulunmuştur. Öncelikle Gökalp, çağdaşlaşmanın ön koşulunu ilmi ve fenni gelişmelerin dışındaki şeylerde Avrupa'yı körü körüne taklit etmemeye bağlamıştır (Gökalp, 2010: 17). İkinci olarak, Vambery'nin Türklere İslam coğrafyasını kalkındırmak için liderlik rolü biçtiği ifade edilebilir. Yine Gökalp (2010: 41-42)'in ümmet programında, Türklerin İslam milletlerinin koruyuculuğunu muhafaza etmesi ve İslam milletlerinde birliğin sağlanması için bazı ortak çalışmaların yapılması taraftarı olmuştur. Son olarak da Vambery, her ne kadar siyasi bir anlamdan uzak olsa da kültürel anlamda bir Turan birliğinin öneminden bahsetmiştir. Aynı şekilde Gökalp'in aynı eserde bütün Türkler için “Türklerin yalnız bir kültürü olmalı ve bu da kendilerinin yarattığı kültür olmalı.” şeklindeki ifadesinin Vambery'nin düşüncesiyle örtüştüğü görülür. Diğer taraftan Gökalp'in bu eserinin yayınlandığı yıl olan 1913 senesinin aynı zamanda Vambery ile Müftüoğlu'nun sohbetini gerçekleştirdiği yıl ile aynı zamana rastlamasının da önemli bir ayrıntı teşkil ettiği ifade edilebilir.

3.4.3. Türk Milliyetçiliğine Katkıları

Vambery, Türk dünyasını yakından takip etmiş, gözlemlemiş ve özellikle Türkoloji çalışmalarıyla Türk dilinin ve tarihinin kökenine ışık tutabilmiştir. Milliyetçiliğin de benzer bir temelden yükseldiği göz önünde bulundurulduğunda Vambery'nin çalışmalarının Türk milliyetçiliğinin filizlenmesinde ve gelişmesinde önemli bir kaynak teşkil ettiği söylenebilir. Dolayısıyla Vambery'nin bu alandaki katkılarını ele almak yerinde olacaktır.

Türkler ile ilgili araştırmaları yapan Vambery, Türklerin çok geniş alana yayıldığını ve köklü bir geleneğe sahip olduğunu ifade etmiştir. 1885'te önce Macarca sonra ise Almanca yayınlanan *Das*

Turkenvolk (Türk Halkı) adlı eserinin giriş kısmında Türklerin neden araştırılması gerektiğini şöyle belirtmiştir: “Hala dünyanın en geniş sahalarına göç etmiş ve yayılmış, Avrupa ve Asya tarihinde en büyük değişikliklere neden olmuş bu halkın resmini henüz çizen olmamış.” (Vambery, 1885’ten aktaran: Csaki, 2017: 31).

Vambery söz konusu eserinde Batılı kaynakların yanında Arap, Hint, Fars ve Türk kaynaklarını da incelemiş özellikle Orta Asya’daki gözlemleri neticesinde Asya Türkleriyle ilgili bilgi eksikliğini doldurmaya çalışmıştır. Kitabın girişinde Türk halklarının oluşum efsanelerini inceleyerek boy ve kavimlerin yemeklerini ve kullandıkları şekilleri izah etmeye çalışmıştır. Vambery’e göre, Eski Türkçe ilk ortaya çıktığında Moğolcanın etkisinde olduğundan yazılı şekillerin salt Türkçe olarak muhafaza edilmesi zorlaşmıştır. Diğer taraftan Vambery, aynı kitapta Vilhelm Thomsen’den önce Göktürk Yazıtlarını incelemiş, Runik harflerle ilgili çıkarımda bulunmuş ancak tam olarak çözememiştir (Vambery, 1885’ten aktaran: Csaki, 2017: 31-32).

Vambery yine bu eserinde Türkleri sınıflandırmaya çalışmıştır. Vambery’e göre, Türkler beş ayrı gruba ayrılmışlardır. Bunlar: Teleütler, Altaylılar, Şorlar, Orman Tatarları, Kumandılar, Kızıllar, Çulım Tatarları, Sagaylar, Kaçalar, Koyballar, Karagaslar, Soyotlar, Kamaslar, Baraba Tatarları, Uryanhaylar ve Yakutlardan oluşan Sibirya Türkleri; Kara Kırgızlar ve Uygurlar, Doğu Türkistanlılar, Özbekler, Kara Kalpaklar ve Türkmenlerin oluşturduğu Orta Asya Türkleri; Kazan Tatarları, Çuvaşlar, Başkurtlar, Mişerler ve Tepterlerden oluşan Volga Türkleri; Kırım Tatarları, Nogay Tatarları, Kundurlar, Kumuklar ve Karaçayların dahil olduğu Karadeniz çevresi Türkleri ve son olarak da İran Türkleri veya Azerilerden ve Osmanlı Türklerinden oluşan Batı Türkleridir (Vambery, 1885’ten aktaran: Eren, 1998: 8-9).

Türk kelimesini ilk defa sistemli bir şekilde açıklamaya çalışanlardan birisi de Vambery olmuştur. Vambery “Türk Tatar Kavimlerinin İbtidai Kültürleri” adlı çalışmasında Türk kelimesinin *törümek*, *türemek* fiillerinden türediğini ve *töre*, *türe* kelimeleriyle ilişkili olarak *yaratılmış*, *yaratık* gibi anlamlara da sahip olabileceğini savunmuştur (Vambery, 1879’dan aktaran: Durmuş, 2017: 40-41).

Vambery’nin Türk diline yönelik katkı sağladığı ilk eserin 1858’de İstanbul’da yayınlanan Almanca- Türkçe, Türkçe- Almanca sözlük olduğu söylenebilir. Osmanlı’daki mevcut koşullar göz önünde bulundurulduğunda böyle bir girişimin ne kadar zor olduğu anlaşılabilir. Diğer taraftan Orta Asya Türk lehçeleri ile de ilgilenen Vambery, özellikle Çağatayca çalışmalarıyla Doğu Türk edebiyatının anlaşılmasına katkı sağlamıştır. XV. yüzyıl şairlerinden olan Ali Şiir Nevai’den sonraki çalışmalar için Çağatayca kullanılmıştır. Vambery’nin Jozsef Budenz’in de destekleriyle 1862’de Peşte’de ve Avrupa’da yayınlamış olduğu *Abuska* isimli eseri ilk Çağatayca- Türkçe sözlük olma niteliğine sahiptir ve eserin özellikle Doğu edebiyatına yönelik önemli katkıları olduğu söylenebilir

(Vasary, 2017: 118). Ayrıca Öztürk, kısa hayatında İbrahim Şinasi'nin *Abuska*'ya benzer sözlük hazırlama girişiminde bulunduğunu ve bu tamamlanamamış çalışmanın Vambery'den esinlenmiş olabileceğini belirtmiştir (Öztürk, 2017: 10). Yine Çağatayca ile bağlantılı olarak Muhammed Salih tarafından Şeybani Han'ın yaşadığı dönemi ve zaferlerinin ele alındığı, manzum bir şekilde yazılan ve Viyana Şehir Kütüphanesi'nde olan *Şeybaniname* adlı eserin üzerinde ilk çalışmalar yapanın da Vambery olduğu söylenebilir (Ölmez, 2007: 198).

Vambery, Macarcanın kökeniyle ilgili sorulara açıklık getirmek adına 1877'de Macarcada kullanılan birçok Türkçe kelimenin kökenine ilişkin *Török-Tatar nyelvek etimologia azotara* (Türk Tatar Dilleri Etimoloji Sözlüğü) adında bir sözlük de yayınlamıştır. İlk etimolojik Türkçe sözlük olma unvanını taşıyan bu eserin Vambery'nin Türklere kazandırdığı en önemli çalışması olduğu söylenebilir. Öztürk, bu eseri Türkiye'de Hasan Eren'in 2800 kelimelik sözlük çalışmasından sonra şimdiye kadar yapılan en detaylı etimolojik sözlük olarak nitelendirmiştir. Vambery'nin bu eserinin 1972'de tekrar basılması eserin ne kadar önemli olduğunu gösterir niteliktedir (Öztürk, 2013: 11).

Öztürk, Vambery'nin özellikle Çağatayca çalışmaları ile yurtdışında Türk lehçelerine yönelik bir merakın oluşmasında önemli rol oynadığını belirtmiştir. Ayrıca Vambery'nin II. Abdülhamid ile yakınlığının bir uzantısı olarak II. Abdülhamid, 1877'de eski Macar krallarından Matyas'ın *Corniva* adlı eserini Macarlara göndermiştir ve II. Abdülhamid'in Vambery'i Türk kültürüne yaptığı hizmetten dolayı madalya ile ödüllendirdiği bilinmektedir (Öztürk, 2013: 9-10).

Vambery, Türkoloji sahasında birçok Macar yetiştirmiş ve pek çok kesimi görüşleriyle etkileyebilmiştir. Örneğin, Bela Eredi (1846-1936), Türkçenin daha kolay öğrenilmesi için Macarca bir kitap hazırlamıştır. Vambery'nin öğrencilerinden olan Zoltan Gombocz (1877-1935) ise 1905'te kaleme aldığı *Oszman- Török Nyelyköny* (Osmanlı Lisansı) eserinde Türkçe dil bilgisine, sözlük ve metinlere yer vererek Türk diline yönelik önemli bir kaynak ortaya koymuştur. Yine *Atilla ve Hunlar*'ı kaleme alan Gyula Nemeth (1890-1976), *Kelet Varazsa* (Doğu'nun Büyüsü) adlı eseriyle Doğu hakkında bilgiler veren Gyula Germanus (1884-1979) ve *Bilinmeyen İç Asya* eseriyle Lajos Ligetti (1902-1988) Vambery'den etkilenen önemli şahsiyetlerdir (Öztürk, 2013: 10). Ayrıca Vambery'nin Jozsef Thury (1862-1906), Gabor Balint (1844-1943) ve Ignac Kunos (1860-1945) gibi Türkologların yetişmesinde büyük katkısı olmuştur (Eren, 1998: 39).

Vambery her ne kadar sonraları Macarcanın bir Fin-Ugor dili olduğunu kabul etse de 1860'ların sonlarından itibaren alevlenen Türk-Ugor tartışmasında Macarcanın bir Türk dili olduğu görüşünün en güçlü savunucularından olmuştur. *A magyarok erdete* (Macarların Kökeni) (1872), *A török faj ethnologiai es ethnographiai tekintetben* (Etnolojik ve Etnografik Açından Türk Irkı) (1885) adlı eserleriyle Vambery, Macarcanın Türk-Tatar dilleri ile yakınlığını vurgulamış, hatta *A magyarosag keletkezese es gyarapodasa* (Macarlığın Oluşumu ve Gelişimi) (1895) adlı eseriyle

Macarların hem dilsel hem de etnik olarak Türklerle akraba olduğunu savunmuştur. Vambery'nin bu görüşlerinin doğruluğu veya yanlışlığı bir tarafa bırakılırsa Türkoloji sahasında bir hareketliliğin yaşanmasında önemli bir rol oynamıştır (Güngörmüş, 2013: 72-75).

Vambery'nin özellikle Türkoloji alanındaki en önemli eserlerden birinin de 1864'te İngiltere'de yayımladığı ve ilk şöhretine kavuştuğu *Travels in Central Asia* (Orta Asya Seyahati) olduğu belirtilebilir. Macarların menşeyini bulmak ve kendi merakını gidermek için bu seyahate çıktığını belirten Vambery, İstanbul, Trabzon ve İran hattından bir sahte derviş kılığına büründüğü "Reşit Efendi" ismiyle o dönemde girilemez olarak nitelendirilen Asya'nın Hive, Buhara, Semerkant gibi önemli şehirlerini dolaşmıştır. Vambery bu seyahatinden sonra Türklerin Orta Asya tarihi, Türkçe dillerinin Asya'da ne ölçüde kullanıldığı, bu bölgelerde İslam'a nasıl yaklaşıldığı gibi pek çok konuda bilgi toplamış ve önemli eserler meydana getirmiştir (Öztürk, 2017: 9). Vambery'nin bu eseri Osmanlı'da her ne kadar geç yankılansa da Orta Asya ile gözlemleri özellikle Osmanlı'daki yavaş yavaş filizlenmeye başlayan kültürel milliyetçiliğe farklı bir boyut kazandırdığı söylenebilir. Türklerin yalnız olmadığı, kendi dillerini konuşan başkaları da olduğu düşüncesi, yani Orta Asya'ya karşı bir ilginin oluşmasında Vambery'nin önemli bir etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Vambery bu çalışmasının önemine Müftüoğlu (2014: 107) ile Budapeşte'deki sohbetinde şöyle değinmiştir:

... Bütün Asya akvamının ruhlarında, kalplerinde ne yüksek mevkiiniz olduğunu hayretle öğrendim. Fakat Dersaadete avdetimde bir tebşirlerimden [müjde] istifade edilmedi. Çünkü getirdiğim haberlere kimse ehemmiyet vermiyordu. O vakit sizin gözünüz Avrupa'ya, Tuna sahillerine dikilmiş kalmıştı. Asya çöllerinden gelen sıcak selamlardaki lezzeti takdir edemiyordunuz. Bana bir Selim'i evvel isterdi. Yazık ki o zaman Süleyman Kanuni politikası veraset davası görmekte ve çilesini çekmekte idiniz. Bu suretle seyahatim Türkiye hesabına iken İngiltere menfaatine neticelendi. Halbuki ben Macarların ecdadını aramağa çıkmıştım.

Vambery'nin Türk dünyasına kazandırdığı önemli bir diğer katkının da *Kutadgu Bilig* üzerine yaptığı çalışmalar olduğu söylenebilir. Vambery *Kutadgu Bilig*'i "ilk defa olarak bize Türklerin içtimai ve idari durumlarına göz atmak imkanını veren eser" olarak nitelemiştir ve akabinde şöyle belirtmiştir (Vambery, 1870'ten aktaran: Jamal ve Kafkasyalı, 2016: 30):

Esere hakim olan ruh, büyük ölçüde İslam telakkileri yahut umumiyetle Doğuda yaygın düşünceler yanında temiz ve saf Altaylı, yani Türk telakkisinin yer aldığı ahlaki bir talimdir. Vaktiyle eserin Çince veya Farsça bir kitaptan tercüme veya adapte edildiğini düşünmüştüm, fakat yakından incelediğimde onun Türk mahsulü olduğu neticesine vardım.

1870'te *Kutadgu Bilig*'i Viyana nüshasıyla yayımlayan Vambery, birçok çevrede özellikle Türkoloji alanında önemli bir etki yaratmıştır. O zaman dek Çin'in kuzey doğusunda yerleşen Uygurlarla ilgili detaylı bir bilgi olmaması Vambery'nin bu çalışmasına yönelik ilgiyi artırmıştır. Dolayısıyla bu ilgi Vambery'e *Kutadgu Bilig* ve Uygurca alanında çalışmalar yapan ilk araştırmacı unvanını kazandırmıştır. Diğer taraftan Vambery, ilk olarak *Kutadgu Bilig*'in *Mutluluk getiren bilgi* anlamına geldiğini ifade etmiş ve pek çok araştırmacı tarafından bu görüşü onaylanmıştır (Jamal ve

Kafkasyalı, 2016: 113-134). Ayrıca, Akçura *Kutadgu Bilig*'i Batı Türkçesine ilk çeviren Şemsettin Sami'nin bu çeviriyi Vambery'den yaptığını belirtmiştir (Akçura, 1978: 109).

Kutadgu Bilig ile ilgili çalışmalarına ilaveten *Şeyhname*'nin Viyana nüshasıyla yayınlanması da Vambery sayesinde olmuştur. Ayrıca, Anadolu Türklerinin dillerini ve kültürlerine yer verdiği 1901'de yayınlanan *Ferec ba'd eş'şidde* eseri de her ne kadar sonraları önemini kaybetse de Türkolojiye kazandırdığı önemli eserleri arasında yerini alabilmiştir (Hazai ve Fodor, 2017: 87).

Macarlığın Oluşumu ve Gelişmesi adlı eserinde Vambery, her ne kadar da Macarların tarihini ele almış olsa da o dönemde Macarların ve Türklerin ortak etnik köken vurgusu hakim olduğundan büyük ölçüde Türklerle önemli bilgilere yer vermiştir. Özellikle ilkokuldan itibaren tarih derslerinde öğretilen “Türklerin göç yolları haritası” da Vambery'nin bu eserinden alınmış olduğu bilinmektedir. Vambery bu eserde, Türklerin tarihteki göç hareketlerine, Avrupa Hunlarına, Ugor ve Türk dillerine göre Macarların oluşumuna ve Macarların Avrupa'ya gelişinden bahsetmiştir (Öztürk, 2017: 11).

Vambery'nin Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'sinin bazı ciltlerinin yayınlanmasında da katkısı olduğu bilinmektedir. İkdam Matbaası Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'sinin ilk beş cildinin yayımlandıktan sonra zarar ettiği gerekçesiyle yayına ara vermiştir. Bunun üzerine Vambery altıncı ve yedinci cildin ilk bölümlerinin Macarlar için önemli olduğu gerekçesiyle Macar Bilimler Akademisi aracılığıyla gerekli maddi yardımda bulunmuştur. Macar Bilimler Akademisi tarafından gönderilen İmre Karacson (1863-1911) ile birlikte altıncı ve yedinci cildin giriş bölümünü baskıya hazırlayan ve Macarcaya çeviren Vambery bu baskıya bir önsöz de yazmıştır. Önsözde şöyle yazmıştır (Öztürk, 2017: 8):

Milletlerin yekdiğerleriyle olan mu'aşeretlerinde bazen çok acayip münasebata tesadüf ederiz. Ma'lum olduğu üzere bin sene evvel, menba ve menşei müşterekleri olan Asya-yı vustadan memalik-i Garbiyeye muhaceret eden Osmanlı ve Macar milletleri Avrupa kıtasının hudud-ı şarkisinde iki yüz seneden ziyade teharüb etmişlerdir. Bugünkü gün bizi Macaristan'da Osmanlılar ile o muhasama-yı kadıme-yi ve rekabeti feramuş ettik. Türklerin vukuat-ı hazıra ve maziyesine sarfi dikkatle kendi tarihlerimizi ve münasebat-ı coğrafiyemizi izah ve istizah şuglunda Osmanlı edebiyatından nev'i nev'i fai'dei ve i'ane görürüz.

Ortak bir geçmiş vurgusunda bulunan Vambery, iki milletin birbirleriyle ilişkilerinden her iki tarafın da fayda göreceğini pek çok yerde tekrarladığı gibi burada da zikretmiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi aslında Vambery'nin Türk dili ve tarihi araştırmalarında Macarların kökenini aramaya çalıştığını belirtmekle birlikte bu süreçte aynı etnik kökenden geldiğine inandığı Türkler ile yakın ilişkiler kurulmasının önemine değinmeye çalışmıştır.

Öztürk, Türkçülüğün yeni filizlendiği bir dönemde Vambery'nin etkisiyle birçok Türkçü aydınının, yazarın ve şairin Türklüğünü açıkça ifade edebildiğini belirtmiştir. Vambery, Kanuni'den başlayarak Mehmet Emin Yurdakul'a kadar geçen süreçte çeşitli şiirleri Macarcaya çevirmiş, Gyula

Mesaros tarafından ele alınan antolojinin önsözünü yazarak Macaristan'da Türk diline yönelik duyulan ilgiden memnun olduğunu belirtmiştir. Diğer taraftan Mehmet Emin'in "Cenge Giderken" isimli eserinde belirttiği "Ben bir Türk'üm, dinim cinsim uludur!" dizesi Macar Turancılarında özellikle Vambery'de bir heyecan uyandırmıştır. Daha sonraları ilk başlarda Türkçü-Turancı çizgide hareket eden Ziya Gökalp ve Halide Edip Adivar gibi birçok kesimin Turancı fikirleri ve eserleri Vambery'nin çabaları ve etkileriyle şekillendiği söylenebilir (Öztürk, 2017: 7-8).

Landau, Vambery'nin Turan ve Pantürkçülük kavramlarını açıklamaya çalışan ilk doğu bilimcilerden olduğunu, eserlerinde ilk başlarda Turancı bir anlayışı savunduğunu ve Jön Türklerin önemli isimleriyle yakın ilişkisi olduğunu ifade etmiştir. Landau bu görüşünden yola çıkarak Vambery'nin bu yakınlaşmada onlara kısmen de olsa Türkçülere bir Pantürkçü zihniyet kazandırmış olabileceği tespitini yapmıştır (Landau, 1999: 10-11). Landau'nun tespitini destekleyici nitelikte Rusya Türklerinden olan Hüseyinzade Ali'yi örnek vermek mümkündür. Akçura (2018: 202-203) *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı makalesini yayınladıktan sonra cevap niteliğinde A. Turani mahlasını kullanarak mektup yazarlardan birinin de Hüseyinzade olduğunu belirtmiştir. Hüseyinzade mektubun sonunda Vambery'e atıfta bulunarak "Alim-i müşarünileyhin mektubunu okurken yadıma vaktiyle Türklüğe dair yazmış olduğum kıt'alar geldi. Bunları mektubuma ilave ederek zat-ı alinize gönderiyorum." diye yazmıştır. Akçura bu kıtaların ilgili gazetede yayınlanmadığını belirtmiş, daha sonraları Hüseyinzade ile buluşmasında Hüseyinzade'nin aklında kaldığı kadarıyla şöyle aktarmıştır:

Sizlersiniz, ey kavm-i Macar bizlere ihvan
Ecdadımızın müştereken menşei Turan
Bir dindemiz biz, hepimiz hakperestan;
Mümkün mü ayırsın bizi İncil ile Kur'an...

Akçura, bu manzumedan yola çıkarak Hüseyinzade'nin "Müslüman Türkler arasında 'ilk Turani', yani 'ilk Panturanist'" olduğunu belirtmiş ve kendinden sonra gelen Turancılar üzerinde özellikle de Gökalp'in görüşlerinde derin bir iz bıraktığını ifade etmiştir (Akçura, 2018: 203). Dolayısıyla Hüseyinzade'nin Panturanist düşüncelerinin şekillenmesinde Vambery'nin de etkisini görmek mümkündür.

Vambery'nin Türk tarihi ve dili ile ilgili çalışmalarıyla uluslararası Türkolojinin ortaya çıkmasına ve gelişmesine de büyük katkıları olduğu söylenebilir. 1870'te Macaristan'da dünyanın ilk Türkoloji kürsüsü kurulmuş ve başkanlığını Vambery yürütmüştür. Vambery'nin önyak olduğu bu katkıyla birlikte özellikle 1890'lardan itibaren Türkoloji alanındaki araştırmalar ivme kazanmıştır. XX. yüzyıla birlikte Vambery'nin Rusya Türklerine ve Osmanlı'ya yaptığı seyahatleri ile birlikte özellikle Macar Turancıları ve Türkler arasında bir kültürel yakınlığın da yaşandığı söylenebilir. (Özdoğan, 2008: 394). Turancılığın Macarlar ve Osmanlı'daki Türkçüler tarafından daha da benimsenmesi ve iki taraf arasındaki ilişkilerin artması için bir Macar Turancısı olan Kont Pal Teleki'nin başkanlığında bir heyetin İstanbul'a seyahati sırasında Türk-Macar Dostluk Cemiyeti

oluşturulmuştur. Benzer şekilde, İstanbul'da Turancılar tarafından kurulan Tahsil-i Sanayi Cemiyeti'nin de eğitim için Macaristan'a öğrenci gönderdiği bilinmektedir. Cemiyet öğrencilere iyi bir eğitim almaları için hem destek olmuş hem de Turancılığın gelişmesine katkı sağlayacak genç Turancı bir kesimin oluşturulmasını amaçlamıştır (Demirkan, 2000: 36).

Vambéry'nin geçmişte Türk gençlerinin Macaristan'da eğitim almaları için burs sağlayan Feridun Vakfı'nın kurulmasında da büyük bir tesiri olmuştur. Feridun Bey (1845-1902), Abdümeccid zamanında önemli görevler yapmış Kamil Bey'in oğludur. Kamil Bey, Abdümeccid tarafından 1849 İhtilali'nden sonra Osmanlı'ya gelen Macar mültecilerinin bakımından sorumlu tutulduğundan Feridun Bey de Macarları yakından tanıyarak büyümüş ve Budapeşte elçiliğinde uzun yıllar çalışmıştır. Feridun Bey, Vambéry ile İstanbul'da tanışmış ve 1902'de vefatından önce vasiyetnamesi olarak kendi adında bir vakıf kurulması ve servetinin çoğunun bu vakfa tahsis edilmesi için Vambéry'yi görevlendirdiği bilinmektedir. Vakfın maddi desteklerinin bir ürünü olarak ilk zamanlarda Osmanlı'daki Macar göçmenlerin durumunun ele alındığı *Rakoczi-emigracio török okmanyai (1717-1803)* (Rakoczi Göçünün Türk Belgeleri) ve Osmanlı'nın Macaristan'da hüküm sürdüğü yılları konu alan *A budai basak magyar nyelvü levelezesei (1553-1589)* gibi önemli eserler meydana getirilmiştir. Ayrıca, bu vakfın Fuat Köprülü, Hamit Zübeyr Koşay gibi isimlerin Macaristan'da eğitim almalarında maddi destek sağladığı bilinmektedir. Diğer taraftan Hamit Zübeyr Koşay'ın aracılığı ile Lazslo Rasonyi (1891-1984)'nin yeni Türk devletine davet edilmesi ve Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesinde Hungaroloji Enstitüsünün kurulması da yine bu vakfın ve dolayısıyla Vambéry'nin çabalarının bir uzantısı olduğu söylenebilir (Güngörmüş, 2013: 78-81).

Vambéry, Türklere her zaman minnet borcu olduğunu vurgulamıştır ve “Dün hiç idim. Bu gün ilmim var, şöhretim, servetim var. Hep Türklere sayesinde. Ben bu nimete, mazhariyetten mütevellid olan hatıratı hiç unutmam. Türklere için düşünmekten, Türklere için çalışmaktan geri durmam.” diyerek Türklere olan yakınlığını göstermeye çalışmıştır (Tunalı, 2014: 81).

Sonuç mahiyetinde Vambéry, Türk dünyasında gerekli saygınlığı kazanabilmiş bir şahsiyet olmuştur. Ülkemizde Vambéry ile araştırmalar yapan sınırlı bir yazar kitlesi gözünden Vambéry ele alındığında, Saral (2014: 76)'a göre, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Vambéry'yi yazılarında “Türk aleminin mümtaz ve eşsiz bilgini aziz üstadı” olarak tanımlamıştır. Yine Saral'a göre, Vambéry, “Türkoloji'nin en önemli mümessili ve Türkologların piri durumunda olan önemli bir kişidir. O çalışmalarıyla dünyanın Türklüğe ilgi duymasını sağlamıştır.” Bazı belgelerle Vambéry'nin bir İngiliz ajanı olduğunu öne süren Öke'nin bile düşünceleri Vambéry'nin Türk dünyası için katkısının ne kadar önemli olduğunu gösterir niteliktedir. Öke düşüncelerini şu şekilde paylaşmıştır: “Bizim için ise Vambéry'nin ayrı bir yeri vardır. O, araştırmalarıyla dikkatimizi Orta Asya'ya çekerek, tarihimizi milattan en az iki bin yıl öncesine uzatmış, milli kültürümüzün vazgeçilmez bir boyutunun kazandırılmasına önemli katkılarda bulunmuştur.” (Öke, 2017: 271).

SONUÇ

Milliyetçilik ve millet kavramları sosyal bilimler alanında en fazla tartışılan konuların başında gelmiştir. Şüphesiz milliyetçiliğin her topluma özgü birtakım farklı kültürel, siyasi, sosyolojik ve ekonomik değerlerden beslenmesi genel geçer bir milliyetçilik tanımı ortaya koyulmasına olanak vermemiştir. Diğer taraftan milliyetçilik, milli kimliklerinin korunmasında, sürdürülmesinde ve birbirleriyle ilişkilerinde “biz” veya “öteki” algısını kendine uyarlayarak o topluma özgü olarak kendisini şekillendirebilmiştir. Bu nedenle milliyetçilik her zaman bir iyi, bir kötü; bir dost, bir düşman yaratabilmiştir. Ayrıca, modernist bir bakış açısına göre, milliyetçiliğin bir ürünü olarak tasavvur edilen millet kavramının da muğlak olduğu görülür. Milleti bir araya getiren şeyin maneviyat mı nesnellik mi sorusunun cevabı da yine o toplumun milliyetçilik anlayışı çerçevesinde değerlendirilmiştir. Dolayısıyla milliyetçilik ve millet arasında ayrılmaz bir bağın olduğunu söylemek mümkündür.

Fransız Devrimi ile birlikte ortaya çıktığı kabul edilen milliyetçilik, özellikle çok uluslu imparatorluklardaki azınlıklara nüfuz edebilmiş, onları ayrı bir millet, ayrı bir devlet olabileceğine inandırmıştı. Milliyetçilik akımlarından en fazla etkilenenlerin başında Osmanlı İmparatorluğu gelmiştir. Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu başlarda durumun ciddiyetini kavrayamasa da sonraları Batılı devletlerin baskıları ve kışkırtmalarıyla siyasi bir içerik kazanan azınlık ayaklanmalarını çeşitli reformlarla ve fikir akımlarıyla engellemek istemişti. Ancak Osmanlılık azınlıklarda gerekli etkiyi yaratamadığı gibi ters bir etki yaratmıştı. İslamcılık ise özellikle hem Arapların ve Arnavutların Batılı devletler tarafından kışkırtılması hem de Osmanlılık politikasının gayrimüslim kesimde olduğu gibi, Türk olmayan Müslümanları asimile ettiği gerekçesiyle etkili olmamıştı. Bir taraftan Osmanlı'nın azınlık lehine uyguladığı reformlarla başlayan azınlık ayaklanmaları diğer tarafta Türk olmayan Müslümanlarda filizlenen milliyetçi hareketler, Türkler üzerinde önemli bir baskı oluşturmuştu. Böyle bir ortamda artık Türkçülük son çare olarak düşünülmüştür. Ancak Osmanlılık ve İslamcılık etkisini yitirse bile zaman zaman Türkçülük merkezinde yeniden ele alınarak bir süre daha güncelliğini korumuştur.

Türk milliyetçiliği incelenirken genel olarak kültürel ve siyasi Türkçülük olarak iki evrede ele alınmaktadır. Kültürel Türkçülüğün izlerine her ne kadar Tanzimat Dönemi'nde rastlansa bile özellikle II. Abdülhamid zamanında ivme kazanmıştır. Bunun altında çeşitli sebeplerin yattığını görmek mümkündür. II. Abdülhamid'in istibdadından dolayı bu dönemde Jön Türkler adında muhalif bir kesim ortaya çıkmış ve bu kesim Avrupa merkezli faaliyetlerinde Türkoloji çalışmalarını yakından takip etmişti. Diğer taraftan Jön Türkler özellikle Rusya Türklerinin desteğiyle dilsel

Türkçülük yönünde önemli adımlar atarken Pantürkçü bir zihniyetten de etkilenmişlerdi. Jön Türkler, bu tarz düşüncelerin çeşitli yayınlarla gizlice Osmanlı'ya girmesi için çabalamış, Osmanlı'da hem edebi bir Türkçü kesimin oluşmasını hem de Türkçülüğe yönelik siyasi bir destek bulmayı amaçlamışlardı.

Akçura'nın 1900'lerin başındaki siyasi bir Türkçülüğe yönelik çağrısı çeşitli çevrelerde yankı bulabilmişti. Diğer taraftan 1904 Japon-Rus Savaşı'nın Ruslar tarafından kaybedilmesi, Doğulu bir devletin Batılı bir devlete karşı üstünlüğünü tüm dünyaya göstermekle kalmamış aynı zamanda Rusya Türklerinin daha rahat bir şekilde hareket etmesini sağlamıştı. Özellikle bu dönemde Jön Türklerin ve Rusya Türklerinin yakınlığı Türkçülük ideolojisinin gelişimine yeni bir boyut kazandırmıştı. II. Abdülhamid'in son dönemlerinden itibaren sırasıyla Türk Derneği, Türk Yurdu, Genç Kalemler ve Türk Ocakları gibi teşkilatlanmalar Türkçülüğün daha sistemli bir şekilde yürütülmesine olanak sağlamıştır. Her ne kadar Türkçülük daha teşkilatlı ve merkezi bir anlayış haline gelse de zaman zaman İslamcılık ve Batıcılığın Türkçülüğe ne şekilde uyarlanacağı sorusu da zihinleri meşgul etmişti.

Genellikle Avrupa'da milliyetçilik temelde milletlerin ayrı bir tarihi, ayrı bir ırkı veya ayrı bir dili olduğu söylemi altında birtakım farklılaştırılan değerler üzerine yükselmişti. Tarihin çarpıtılmış veya uydurulmuş; dilin ise farklı bir dilin lehçesi olmasının bir önemi olamamakla birlikte dilsel ve tarihsel çalışmalar ayrı bir millet tahayyülünün ilk büyük adımını oluşturmuştu. Bu bağlamda Osmanlı'da Türkçülerin yapması gereken de ayrı bir Türk tarihi, Türk ırkı ve Türk dili olduğunu, yani Türklerin geçmişte ayrı bir millet olduğunu göstermek, eskiden beri var olanı açığa çıkarmaktı. Nitekim Tanzimat Dönemi'nde izleri görülen bu çalışmalar, salt kültürel faaliyetlerden ibaret olmakla birlikte özellikle Avrupa'daki Türkoloji çalışmaları ile daha da hareketlenmişti. Diğer taraftan Türkolojinin Osmanlı'yı parçalamak için bilinçli bir politika olarak ortaya atıldığını da savunanlar olmakla birlikte özellikle Osmanlı'nın içinde bulunduğu durum göz önünde bulundurulduğunda Türklere başka bir seçenek bırakmamıştı.

Türk dili ve tarihi ile ilgili araştırmalar için kullanılan Türkoloji özellikle Tanzimat'tan sonra tüm Avrupa'da revaçta olsa da özellikle Macarlar tarafından yakından takip edilmiş ve daha önceleri araştırma konusu yapılmıştı. Almanların ve Rusların yayılmacı etkisinden çekinen Macarlar Hristiyanlık kimliklerinden ziyade geçmişteki Türk kimliklerine sarılarak bu tarz hareketleri engellemek istemişti. Bundan dolayı Macarların Türklerle olan dilsel ve etnik yakınlığı zamanla "Turan" kavramını ortaya çıkarmıştı. Bu görüşlerin en büyük savunucusu olan ve Türkoloji sahasında yeni bir çığır açan Yahudi asıllı Arminius Vambery (1832-1913) de bu koşullar içinde dünyaya gelmiştir.

Daha yirmili yaşlarda birçok dil öğrenen Vambery, özellikle de Macarların menşeyini araştırmak için sahte derviş kılığında Asya'nın önemli kentlerini gezmiştir. Türk dünyası ile izlenimleri özellikle geniş çevrelerde yankı uyandırmış, Türk devlet adamları ve aydınları tarafından saygıyla karşılanmıştır. Bu çalışmalarından ötürü 1877'de Macaristan'da kurulan dünyanın ilk Türkoloji kürsüsüne başkan seçilmiştir.

Sübjektif bir milliyetçilik anlayışını benimseyen Vambery, "Millet nedir?" sorusunun cevabını ırk, dil gibi maddiyattan ziyade "vatanseverlik" gibi manevi değerlerden yola çıkarak ahlaki bir boyuta indirmeye çalışmıştır. Bunda, farklı bir etnik kimliğe sahip olmasının da büyük bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Nitekim, Macarların özellikle dönemin Yahudilerini siyasi ve idari faaliyetlerin dışında tutma çabaları bu durumu açıklayıcı niteliktedir.

Türk milliyetçiliği ile ilgili tutarlı tespitlerde de bulunan Vambery, Osmanlılık ve İslamcılığın etkin bir politika olamayacağını belirtirken Türkçülüğe ayrı bir değer atfetmiştir. İslam'ı Türkçülüğü pekiştiren bir olgu görürken İslam coğrafyasının kalkınması ve korunması için Türklere liderlik rolü biçmiştir. Milli bir dili, tarihi ve ekonomiyi ise bu güçlü Türk milletinin vazgeçilmez unsurları olarak saymıştır.

Vambery, Türk tarihi ve dili ile ilgili önemli çalışmalar yapmıştır. Dilsel araştırmaları genellikle Çağatay Türkçesi üzerine olmakla birlikte özellikle Doğu edebiyatına yönelik ilginin artmasına büyük katkısı olmuştur. Diğer taraftan her ne kadar sonraları Macarcanın bir Fin-Ugor dili olduğunu kabul etse de başlarda Türkçe ve Macarcanın akraba bir dil olduğu tezinin en ateşli savunucusu olmuş, Macarların tarihi ile ilgili araştırmalarında ise Macarların ve Türklerin ortak kökenden geldiğini savunarak Turan kavramına etnik bir profil çizmeye çalışmıştır.

Vambery'nin ilk başlardaki Panturanizm algısı siyasi kutba daha yakın olsa da sonraları bunun bütün Türkler için uygulanmasının kötü sonuçlar doğuracağını kabul etmiş, kültürel bir yakınlığın önemine dikkat çekmişti. Bu çabalarıyla kurulumunda büyük bir etkisi olan Turan Cemiyeti özellikle 1910 yılından sonra Türk Turancıları ile yakın ilişki içinde olmuştur. İstanbul'da Türk-Macar Dostluk Cemiyeti kurulmuş, her iki ülkenin de öğrencilerinin karşılıklı olarak eğitim alması sağlanmış, genç öğrencilere Turancı bir anlayış kazandırılmak istenmiştir (Demirkan, 2000: 36).

Vambery'nin 1900'lerde Feridun Bey'in vasiyeti üzerine kurduğu Feridun Vakfı da özellikle Macarlar ve Türkler arasındaki ilişkilerin gelişmesinde önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Ayrıca bu vakıf Fuat Köprülü, Hamit Zübeyr Koşay'ın da aralarında bulunduğu birçok öğrenciye Macaristan'daki eğitimleri boyunca maddi destek sağlamıştır. Diğer taraftan Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesinde Hungaroloji Enstitüsünün kurulmasında büyük bir katkısı olan Lazslo Rasonyi (1891-1984)'nin yeni Türk devletine davet edilmesi bu vakfın, dolayısıyla Vambery'nin başlatmış olduğu

bir sürecin yansıması olduğunu söylemek mümkündür (Güngörmüş, 2013: 78-81). Nitekim 2013 yılında düzenlenen “Ölümünün 100. Yılında ARMİN VAMBERY Anma Toplantısı Bildirileri” Vambery’nin çabalarının bir uzantısı olarak XXI. yüzyılda da önemini bir kez daha gün yüzüne çıkarmıştır.

Vambery’nin Türk milliyetçiliği ile bağlantısını hem dolaylı hem de doğrudan olarak ele almak mümkündür. Şöyle ki, Türk tarihi ve dili ile ilgili çalışmalarıyla kültürel Türkçülük yolunda, Türk isminin ilk kez sistematik bir şekilde incelenmesi, Çağatayca, özellikle Kutadgu Bilig üzerine çalışmaları, Türklerin ve özellikle Rusya Türklerinin geçmişteki siyasal ve toplumsal yapılarının aydınlandırılması gibi birçok alanda Vambery’nin izlerini görmek mümkündür. Diğer taraftan Vambery, Rusya Türkleri ve Jön Türkler başta olmak üzere birçok Türkçü kesimle Türk milliyetçiliğinin gelişim evresinde önemli münasebetleri olmuştur. Özellikle Gaspıralı, Tunalı ve Müftüoğlu gibi önemli Türkçülerle ilgili görüşmelerinde İslamcılık başta olmak üzere Türkçülüğün istikbali konusunda birtakım öğütler vermiştir. Bu sohbetlerin içeriği değerlendirildiğinde Vambery’nin Türk ve Türkçülük vurgusuyla özellikle Türkçü aydınlar üzerinde Pantürkçü bir zihniyetin oluşmasında etkisinin olmadığını söylemek zordur. Diğer taraftan Vambery (Müftüoğlu, 2014: 112), “Bir Anglosakson, bir İslav, bir Latin milleti mevcut olduğu gibi büyük bir Turan kavmiyeti, medeniyeti vardır ve o cemiyetin bayraktarı Türklerdir.” diyerek Gökalp (2017: 61)’in “Türkçülüğün uzak mefkuresi” diye adlandırdığı kültürel anlamda bir Turan birliğinin önemine dikkat çekerek Türkçü-Turancı çizgide hareket eden aydın kesim için de bir ilham kaynağı olmayı başaramıştır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Ahmad, Feroz (2006), **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, (Çev. Sedat Cem Karadeli), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Akçura, Yusuf (1978), **Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi**, Türk Kültür Yayınları, İstanbul.
- Akçura, Yusuf (2001), **Yeni Türk Devletinin Öncüleri**, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Akçura, Yusuf (2018), **Üç Tarz-ı Siyaset ve Tartışmalar**, Arslan Tekin (Haz.), 2. Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- Akşin, Sina (2017), **Kısa Türkiye Tarihi**, 23. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Anderson, Benedict (1995), **Hayali Cemaatler**, (Çev. İskender Savaşır), 2. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul.
- Ateş, Toktamış (2007), **Siyasal Tarih**, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Balibar, Etienne (2007), “İrk ve Milliyetçilik”, **İrk Ulus Sınıf**, Etienne Balibar ve İmmanuel Wallerstein (Ed), (Çev. Nazlı Ökten), 4. Baskı *içinde* (61-111), Metis Yayınları, İstanbul, [https://www.scribd.com/document/386446697/E-Balibar-I-Wallerstein-Irk-Ulus S%C4%B1n%C4%B1f- Belirsiz-Kimlikler#](https://www.scribd.com/document/386446697/E-Balibar-I-Wallerstein-Irk-Ulus-S%C4%B1n%C4%B1f-Belirsiz-Kimlikler#) (19.02.2020).
- Baştav, Şerif (2012), “Macar Türkologlar”, **Türk Macar Dostluk Derneği**, <http://www.turkmacar.org.tr/macar-turkologlar/> (02.04.2020).
- Belge, Murat (2014), **Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Berkes, Niyazi (2012), **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, 18. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Bilig, Michael (2002), **Banal Milliyetçilik**, (Çev. Cem Şişkolar), Gelenek Yayınları, İstanbul.
- Boztemur, Recep (2012), “Millet ve Milliyetçilik: Ulus-Devletin Kapitalist Üretim Tarzıyla Gelişimi”, Cansu Özge Özmen (Ed.), **Milliyetçilik**, 2. Baskı *içinde* (161-181), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Calhoun, Craig (2012), **Milliyetçilik**, (Çev. Bilgen Sütçüoğlu), 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

- Csaki, Eva (2017), “Vambery’nin Türk Dünyası ve Türk Halkı İzlenimleri”, Erdoğan Kul ve Yasemin Altaylı (İnc.), **Ölümünün 100. Yılında Armin Vambery Anma Toplantısı Bildirileri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 31-36
- Csirkes Ferenc (2017), “Milli Bilim ve Milletlerarası Siyaset: Arminius Vambery”, Erdoğan Kul ve Yasemin Altaylı (İnc.), **Ölümünün 100. Yılında Armin Vambery Anma Toplantısı Bildirileri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 51-56.
- Dayı, Hüseyin (2014), “Millet Teorilerinin Tutarsızlığı ve Türk Kavramının Gerçek Muhtevası”, **ASSAM**, S.1, 1-43.
- Demirkan, Tarık (2000), **Macar Turancıları**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Dobrovits, Mihaly (2017), “Uzun XIX. Yüzyılda ‘Vambery Hadisesi’”, Erdoğan Kul ve Yasemin Altaylı (İnc.), **Ölümünün 100. Yılında Armin Vambery Anma Toplantısı Bildirileri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 27-29.
- Doğan, İsmail (2007), “Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 2(47), 1-12.
- Durmuş, İlhami (2017), “Türk Adının Ortaya Çıkışı, Anlamı ve Yayılışı”, **Akademik Bakış**, 10(20), 37-47.
- Emil, Birol (1979), **Mizancı Murad Bey Hayatı ve Eserleri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Eren, Hasan (1998), **Türklük Bilimi Sözlüğü: I. Yabancı Türkologlar**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eriksen, Thomas Hylland (2004), **Etnisite ve Milliyetçilik**, (Çev. Ekin Uşaklı), Avesta Yayınları, İstanbul.
- Erkan, Ümmet (2016), “1911-1918 Yılları Arasında Türk Yurdu Dergisine Konu Olan Bazı Tartışma ve Polemikler”, **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, 1(5), 44-63.
- Eryılmaz, Bilal (1990), **Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi**, Risale Yayınları, İstanbul.
- Gaspıralı, İsmail (2014), “Reşit Efendi İle Muhasebe”, **Türkolojinin Öncüsü Armin Vambery ile Sohbetler**, İsmail Tosun Saral vd. (Haz.), Türk Macar Dostluk Derneği Yayınları, Ankara.
- Gellner, Ernest (1992), **Uluslar ve Ulusçuluk**, (Çev. Büşra Eranlı Behar ve Güney Göksu Özdoğan), İnsan Yayınları, İstanbul.
- Gellner, Ernest (2012), **Milliyetçiliğe Bakmak**, (Çev. Simten Coşar vd.), 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Georgeon, François (1986), **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri**, (Çev. Alev Er), Yurt Yayınları, Ankara.
- Göçek, Fatma Müge (2008), “Osmanlı Devleti’nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, Tanıl Bora (Ed.), 3. Baskı içinde 4 (63-76), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Gökalp, Ziya (2010), **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Gökalp, Ziya (2017), **Türkçülüğün Esasları**, 2. Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul.
- Gümüšoğlu, Firdevs (2008), “Türk Yurdu”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, Tanıl Bora (Ed.), 3. Baskı içinde 4 (269-274), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Güngörmüş Naciye (2017), “Türk Macar İlişkileri Araştırmalarında Armin Vambery’nin Yeri” Erdoğan Kul ve Yasemin Altaylı (İnc.), **Ölümünün 100. Yılında Armin Vambery Anma Toplantısı Bildirileri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 65-84.
- Hanioglu, M. Şükrü (2012), “Türkçülük”, **Türk Diyanet Vakfı Ansiklopedisi içinde** 41 (551-554), Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Hayes, Carlton (1960), **Nationalism: A Religion**, The Macmillan Company, New York, <https://archive.org/details/NationalismAReligion/page/n2/mode/1up>, (09.02.2020).
- Hazai, György ve Fodor, Pal (2017), “Armin Vambery’nin Uluslararası Türkolojinin Doğuşundaki Rolü Hakkında Düşünceler”, Erdoğan Kul ve Yasemin Altaylı (İnc.), **Ölümünün 100. Yılında Armin Vambery Anma Toplantısı Bildirileri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 85-88.
- Heyd, Uriel (1979), **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, (Çev. Kadir Günay), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Hobsbawm, Eric (1993), **1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik**, (Çev. Osman Akınhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Hobsbawm, Eric ve Ranger, Terence (2006), **Geleneğin İcadı**, (Çev. Mehmet Murat Şahin), Angora Kitaplığı Yayınları, İstanbul.
- Jamal, Gulnisa ve Kafkasyalı, Muhammet Savaş (2016), **Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi**, Karınca Yayınları, Ankara.
- Karakaş, Mehmet (2012), “Türkçülük ve Türk Milliyetçiliği”, Cansu Özge Özmen (Ed.), **Milliyetçilik**, 2. Baskı içinde (57-77), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Karal, Enver Ziya (2003), **Osmanlı Tarihi VII. Cilt**, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- Karal, Enver Ziya (2007), **Osmanlı Tarihi VIII. Cilt**, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karpat, Kemal H. (2010), **Türk Demokrasi Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Karpat, Kemal H. (2017), **Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri**, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Kedeourie, Elie (1971), **Avrupa'da Milliyetçilik**, (Çev. M. Haluk Timurtaş), Sosyal İlimler Komisyonu Yayınları, Ankara.
- Kohn, Hans (1965), **Nationalism, Its Meaning and History**, Robert E. Krieger Publishing Company, Florida <https://epdf.pub/nationalism-its-meaning-and-history.html>, (10.02.2020).
- Kösoğlu, Nevzat (2008), "Türk Milliyetçiliği İdeolojisini Doğuşu ve Özellikleri", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, Tanıl Bora (Ed.), 3. Baskı içinde 4 (208-225), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kushner, David (1998), **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, (Çev. Zeki Doğan), Fener Yayınları, İstanbul.
- Landau, Jacon M. (1999), **Pantürkizm**, (Çev. Mesut Akın), Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Lewis, Bernard (1993), **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 5. Baskı, (Çev. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Mardin, Şerif (1991), **Türk Modernleşmesi**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mesaros, Jul (2014), "Vambery Armin", **Türkolojinin Öncüsü Armin Vambery ile Sohbetler**, İsmail Tosun Saral vd. (Haz.), Türk Macar Dostluk Derneği Yayınları, Ankara.
- Müftüoğlu, Ahmet Hikmet (2014), "Müşteşrik Vambery", **Türkolojinin Öncüsü Armin Vambery ile Sohbetler**, İsmail Tosun Saral vd. (Haz.), Türk Macar Dostluk Derneği Yayınları, Ankara.
- Orkun, Hüseyin Namık (1977), **Türkçülüğün Tarihi**, 2. Baskı, Kömen Yayınları, Ankara.
- Ortaylı, İlber (2005), "Millet", **Türk Diyanet Vakfı Ansiklopedisi içinde** 30 (66-70), Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Öğün, Süleyman Seyfi (2000), **Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik**, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Öke, Mim Kemal (2019), **Saraydaki Casus**, 6. Baskı, İrfan Yayınları, İstanbul.
- Ölmez, Zuhâl (2007), "Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 5(9), 173-219.
- Önen, Nizam (2008), "Turan'a İki Farklı Yol: Macar ve Türk Turancılıkları", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, Tanıl Bora (Ed.), 3. Baskı içinde 4 (406-408), İletişim Yayınları, İstanbul.

- Özay, Seçil (2015), “Ölümünün 100. Yılında Bir Dava Gazetecisi: Gaspıralı İsmail”, **İnsan ve İnsan Dergisi**, S. 3, 51-60.
- Özcan, Azmi (2005), “Milliyetçilik”, **Türk Diyanet Vakfı Ansiklopedisi içinde** 30 (84-87), Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Özdoğan, Günay Göksu (2008), “Dünyada ve Türkiye’de Turancılık” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, Tanıl Bora (Ed.), 3. Baskı içinde 4 (388-405), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özkırımlı, Umut (1999), **Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış**, Sarmal Yayınları, Ankara.
- Öztürk, Cemil (2017), “Vambery’nin Türkolojiye ve Türk Diline Katkıları” Erdoğan Kul ve Yasemin Altaylı (İnc.), **Ölümünün 100. Yılında Armin Vambery Anma Toplantısı Bildirileri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 7-13.
- Parla, Taha (2009), **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm**, 6. Baskı, Deniz Yayınları, İstanbul.
- Renan, Ernest (1946), **Nutuklar ve Konferanslar**, (Çev. Ziya İshan), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Saral, İsmail Tosun (2014), “Armin Vambery”, **2023**, S. 162, 76-80.
- Sarmay, Yusuf (1994), **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931**, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Smith, Anthony D. (1994), **Milli Kimlik**, (Çev. Bahadır Sina Şener), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Smith, Anthony D. (2002), **Ulusların Etnik Kökeni**, (Çev. Sonay Bayramoğlu ve Hülya Kendir), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Şentürk, Recep (2005), “Millet”, **Türk Diyanet Vakfı Ansiklopedisi içinde** 30 (64-66), Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Tunalı, Hilmi, (2014), “Peşte’de Reşit Efendi İle” **Türkolojinin Öncüsü Armin Vambery ile Sohbetler**, İsmail Tosun Saral vd. (Haz.), Türk Macar Dostluk Derneği Yayınları, Ankara.
- Tunaya, Tarık Zafer (1998), **Hürriyetin İlanı**, Yenigün Haber Ajansı Yayınları, İstanbul.
- Türk Dil Kurumu (1998), **Türkçe Sözlük**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Üstel, Füsun (2008), “Türk Ocakları”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, Tanıl Bora (Ed.), 3. Baskı içinde 4 (263-268), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Vambery, Arminius (1904), **The Story of My Struggles**, E. P. Dutton and Company, New York, <http://www.archive.org/details/cu31924071203933> (03.04.2020).

- Vambery, Arminius (1914), **The Life and Adventures of Arminius Vambery**, Frederick A. Stokes Company Publishers, NewYork, <https://archive.org/details/lifeadventuresof00vm/page/n21/mode/2up> (02.04.2020).
- Vambery, Arminius (2018), **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, (Çev. Abdurrahman Samipaşazade Abdülhalim), 6. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Vasary, Istvan (2017), “Bilim Adamı Armin Vambery”, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, (Çev. Alev Duran), 2(1), 112-123.
- Wallerstein, İmmanuel (2007), “Halklığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik ve Etniklik”, **İrk Ulus Sınıf**, Etienne Balibar ve İmmanuel Wallerstein (Ed), (Çev. Nazlı Ökten), 4. Baskı *içinde* (113-138), Metis Yayınları, İstanbul, <https://www.scribd.com/document/386446697/E-Balibar-I-Wallerstein-Irk-Ulus-S%C4%B1n%C4%B1f-Belirsiz-Kimlikler#> (19.02.2020).
- Weber, Max (2004), **Sosyoloji Yazıları**, (Çev. Taha Parla), 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Zaitsev, Ilya (2016), “Murat Remzi ve Armin Vambery”, **Tarih Okulu Dergisi**, (Çev. Tefik Orkun Develi), 9 (27), 635-643.

ÖZGEÇMİŞ

Kadem TÜRKMEN, 09.01.1993 tarihinde Giresun İli Yağlıdere İlçesi'nde doğdu. 2006 yılında Tuğlacık İlkokulu'nu; 2009 yılında Mustafa Kemal Ortaokulu'nu; 2012 yılında Yağlıdere Anadolu Lisesi'ni; 2016 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi - İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü'nü bitirdi. 2016 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalında tezli yüksek lisans programına başladı.

TÜRKMEN, bekar olup İngilizce bilmektedir.

